

УКРАЇНІЗАЦІЯ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ (травень – листопад 1917 р.)

Однією з найменш досліджених сторінок історії національно-визвольних змагань і досі залишаються події, пов'язані з українізацією, що провадилася в російській армії протягом 1917 – 1918 рр. У Радянському Союзі з цілком очевидних причин дослідження цієї теми було неможливе¹. Не вивчали її, через брак потрібної документально-джерельної бази, й діаспорні історики. У працях з історії українського війська 1917 – 1921 рр. вони подають доволі скупи й водночас надто загальні дані про українізацію в російській армії². Те саме можна сказати й щодо присвячених українізації статей, які вийшли з-під пера ветеранів визвольної боротьби³. Утім створити комплексне дослідження із зазначеної теми не вдалося поки що й сучасній українській історіографії. Деякі відомості про українізацію в російській армії після Лютневої революції можна знайти у працях з історії українських збройних сил доби Центральної Ради⁴. Тим часом спроби поодиноких дослідників докладніше вивчити це питання дотепер мають спорадичний характер і не відзначаються особливою глибиною⁵. Найчастіше, зосередившись на висвітленні поглядів лідерів Центральної Ради на справу розбудови національної армії, військової політики українського керівництва тощо, історики оминають увагою безпосередній перебіг українізації у військових частинах.

Очевидно, не в останню чергу це можна пояснити тим, що в Україні немає джерельної бази для повноцінного дослідження теми. Основний масив документів зосереджений нині в Російському державному військово-історичному архіві. Саме там зберігаються накази й розпорядження російського командування про порядок здійснення українізації, протоколи засідань і резолюції військових зборів, статистичні дані, донесення, повідомлення й звіти про досягнуті результати у військах. Цей джерельний матеріал відображає практично всі можливі аспекти українізації й становить першорядний інтерес для дослідника. Документи керівних органів українського військового руху й окремих українізованих частин відклалися у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Ці матеріали дуже

потерпіли під час кількох воєн, внаслідок тривалого зберігання в несприятливих умовах на еміграції, але також містять цінні відомості про українізацію в російській армії у 1917 – 1918 рр.

Спираючись головно на документи російських і українських архівів, спробуємо розглянути перебіг українізації на Південно-Західному фронті в 1917 р. на „безкровному етапі” російської революції. Саме в той період, до більшовицького перевороту, українізація військових частин набула найбільш організованого й планомірного характеру, що неабияк сприяло піднесенню українського військового руху загалом. Окрім документів з російських і українських архівів, істотно доповнили наше дослідження так само матеріали, виявлені в архівах Польщі, а також у фондах Архіву російської і східноєвропейської історії та культури при Колумбійському університеті (Нью-Йорк, США).

На початку 1917 р. Південно-Західний фронт був найбільшим і стратегічно найважливішим для російської армії. Його позиції простягалися від річки Прип'яті в Білорусі теренами Західної Волині, Східної Галичини й Буковини до румунського міста Кимполунг. Штаб фронту перебував у старовинному українському місті Кам'янці-Подільському. Організаційно до складу фронту належали чотири армії (Особлива, 11-та, 7-ма і 8-ма), чисельність яких на 14 березня 1917 р.* досягала 2,281 млн. офіцерів, військових урядовців та вояків⁶. Командувачем військ фронту був шістдесятирічний генерал від кінноти О. Брусилов – найвидатніший воєначальник царської армії, організатор названого його ім'ям переможного наступу 1916 р. Арміями Південно-Західного фронту командували також відомі російські генерали – П. Балуєв, Д. Баланін, Д. Щербачов, О. Каледін.

Після Лютневої революції 1917 р. у російській армії розпочалася стихійна „демократизація”. З ініціативи вояцьких мас виникали солдатські комітети, впроваджувалася виборність командного складу, обмежувалася дисциплінарна влада начальників тощо. Значний вплив на життя Південно-Західного фронту в цей час мали й процеси національного відродження, що охопили українські губернії з падінням царату. 17 березня 1917 р. у Києві сформувалася Центральна Рада. Гасло національно-територіальної автономії України, яке висунув цей керівний орган українського національного руху, дістало широку підтримку в різних верствах українського суспільства.

Українці становили досить значний відсоток серед офіцерів і вояків Південно-Західного фронту. Війська отримували людські поповнення не лише з внутрішніх регіонів Росії, а й з Київського військового округу, до

якого територіально належали Київська, Полтавська, Харківська, Курська, Подільська й більші частини Чернігівської і Волинської губерній** . Понад 20 запасних полків і численні підрозділи державного ополчення, розміщені на терені округу, комплектувалися здебільшого новобранцями-українцями. Вже невдовзі після Лютневої революції в запасних полках почали виникати українські національно-культурні осередки. Навесні національні гуртки діяли й у багатьох фронтових з'єднаннях та частинах. А що переважна більшість кадрових офіцерів-українців була цілковито зросійщена й байдуже чи навіть вороже ставилася до українського руху, то найбільшу підтримку гасла національного відродження знаходили серед одягнених у вояцькі шинелі українських селян.

У квітні – травні 1917 р. з боку національних військових організацій дедалі частіше стала луhati вимога українізації тих військових частин, де українці чисельно переважали. І Український військовий з'їзд, що відбувся в Києві 18 – 21 травня, ухвалив вимагати створення з українців окремих запасних полків і поступової українізації деяких фронтових частин⁷. Обраний на з'їзді Український генеральний військовий комітет (УГВК) порушив перед військовою владою клопотання про початок українізації фронтових частин. УГВК домагався укомплектування українцями кількох корпусів Південно-Західного фронту як розташованого безпосередньо на теренах України.

У цей час Південно-Західний фронт переживав гостру кризу. Занепад військової дисципліни в частинах став звичайним явищем. Небачених доти масштабів набрало дезертирство; навесні з фронту дезертували більш як 23000 вояків⁸. Небажання новобранців із запасних частин іти на позиції спричинювало гостру кризу резервів. Поріділі маршові роти прибували на фронт з великим спізненням. Станом на 14 квітня нестача рядового особового складу на фронті перевищувала 150000 осіб, причому 100000 не вистачало безпосередньо на позиціях⁹. Від катастрофи російську армію рятувало тільки те, що німецькі й австро-угорські війська тимчасово припинили активні бойові дії.

Головнокомандувач генерал О. Брусилов у цих умовах ладний був використати будь-яку можливість, аби зберегти боєздатність військ. До діяльності українських осередків в армії уславлений російський генерал ставився стримано, хоча відверто й не проявляв великодержавного шовінізму. Так, навесні О. Брусилов не раз висловлював сумнів у життєздатності українського військового руху з огляду на його неорганізованість, брак кваліфікованих офіцерських кадрів і невизначеність загальних цілей¹⁰. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал С. Сухомлин ставився до українського руху відверто вороже, вважаючи його шкідливим для інтересів Росії. Натомість генерал-квартирмейстер фронту полковник М. Духонін був готовий підтримати українізацію військових з'єднань,

розглядаючи її як засіб зміцнити їхню боєздатність¹¹. Зрештою, наприкінці травня, коли український національний рух помітно розвинувся, О. Брусилів також почав схилитися до того, щоб використати сплеск національних почуттів серед вояків-українців для підвищення боєздатності армії¹². Проте перед головнокомандувачем постала складна проблема – як практично здійснити вимоги вояків-українців. Ось як описував співробітник штабу фронту капітан М. Удовиченко вагання, що охопили в цей час фронтове командування: „Важко було задовольнити бажання всіх українців, розкиданих по всьому заплілі, скерувати їх у національні формування. Потрібні були цілі корпуси, а хто ж з командирів корпусів візьметься за таку роботу... З іншого боку, рішуче не знаходили виходу, як бути з фронтовою, розбурханою національними пристрастями українською масою. Єдине передбачалось, що Генеральний комітет (УГВК. – М. К.) наполягатиме на дозволі забрати під свій контроль деякі корпуси з українською більшістю у своєму складі для цілковитої українізації їх”¹³.

22 травня УГВК звернувся до військового міністра Росії, соціаліста О. Керенського з проханням розпочати українізацію військових частин на фронті. На це звернення відповіді не було, але невдовзі, 24 травня, під час відвідин О. Керенським Києва з ним зустрівся представник УГВК підполковник В. Поплавко, що особисто вручив міністрові вимоги комітету. Покликаючись на надмірну зайнятість, О. Керенський не дав виразної відповіді на українські вимоги, однак запропонував В. Поплавкові супроводжувати його в поїзді на Південно-Західний фронт. Усю дорогу до Кам'янця-Подільського В. Поплавко переконував О. Керенського, що вояки-українці сповнені бажання обстоювати свободу й революцію в боротьбі проти зовнішнього ворога. Кінець кінцем після довгих умовлянь міністр дав принципову згоду на українізацію трьох корпусів Південно-Західного фронту¹⁴.

Остаточо питання українізації було вирішено вже в Кам'янці-Подільському, куди О. Керенський прибув 25 травня. Після нетривалої наради з генералом О. Брусилівим військовий міністр ухвалив скерувати українські поповнення в 6-й, 17-й та 41-й армійські корпуси. Ці з'єднання входили до складу 7-ї і 11-ї армій і були призначені для участі в запланованому наступі російських військ у Галичині. „Нехай лише здобудуть Львів”, – іронічно зауважив О. Брусилів¹⁵. 26 травня головнокомандувач офіційно повідомив підполковника В. Поплавка й представника Центральної Ради М. Ткаченка про дозвіл комплектувати українцями три армійські корпуси¹⁶.

Цікаво, що загальнодемократичні військові організації сприйняли звістку про українізацію дуже прохолодно. З'їзд делегатів Південно-Західного фронту, що саме в ті дні проходив у Кам'янці-Подільському, постановив вважати неприпустимим до скликання Російських установчих зборів

організацію нових осібних національних військ, окрім добровольчих дружин¹⁷. І хоча паперові резолюції не могли завадити діям командування, така позиція представників виборних військових організацій не надто сприяла міжнаціональній злагоді у військах фронту.

Незважаючи на те, що в УГВК рішення про українізацію трьох корпусів Південно-Західного фронту розцінили як значну перемогу українського військового руху, об'єктивно це не зовсім відповідало дійсності. Під українізацією армійських корпусів малося на увазі тільки поповнення українцями їхнього рядового й молодшого офіцерського складу, а не реорганізацію у власне українські військові з'єднання. Невипадково командування не вважало призначені для українізації частини українськими. Навіть офіційного наказу про українізацію на фронті видано не було – усе обмежалося короткими вказівками відправити до трьох корпусів маршові роти з вояків-українців¹⁸. Фактично призначені для українізації корпуси залишалися з усіх поглядів звичайними з'єднаннями російської армії, що діставали порівняно більшу частку українських поповнень. Коли капітан М. Удовиченко поцікавився в полковника М. Духоніна, чи буде переформовано українізовані корпуси в національні українські в разі, якщо українці виявлять бойову звитягу під час майбутнього наступу, він дістав заперечну відповідь¹⁹. Отже, воякам-українцям і надалі відводилась роль гарматного м'яса для російської армії. Така політика російського командування розчарувала тих небагатьох військовиків-українців, які збагнули її справжню суть. „Три корпуси – це була кістка, кинута на з'їдання українським масам – майже чверті всієї російської армії”, – влучно сха-рактеризував ситуацію М. Удовиченко²⁰.

Утім дозвіл на українізацію мав величезне пропагандивне значення для подальшого розгортання українського військового руху. Рядові вояки-українці зрозуміли українізацію корпусів на Південно-Західному фронті саме як переформування їх в українські національні війська. Це викликало значне піднесення серед багатотисячних мас українського вояцтва. До першого ж ешелону, що прямував з українськими поповненнями (1200 осіб) на фронт, приєдналося в дорозі ще 200 добровольців. 31 травня перша група вояків-українців пройшла під національними стягами урочистим парадом перед командуванням Південно-Західного фронту в Кам'янці-Подільському. Своїм молодецьким виглядом, виправкою і дисциплінованістю українці зробили надзвичайно гарне враження на генерала О. Брусилова та його штаб²¹. Узявши до рук українські прапори, головнокомандувач навіть звернувся до вояків з короткою промовою, закликавши їх „боронити своїми грудьми дорогу всім нам Росію і вашу прекрасну Україну”²². Одразу після цього вояків було відправлено до 23-го запасного полку, що поповнював 41-й армійський корпус. „Якщо такі поповнення надходитимуть і далі, – сказав О. Брусилов у розмові зі

своїми співробітниками, – то я спокійний за 41-й корпус, але тільки не треба давати їм офіцерів-українців з шовіністів, треба фільтрувати...”²³

Дуже добре враження від українських поповнень не завадило О. Брусилову забороняти будь-які спроби сформувати на фронті власне українські національні частини. Так, коли 900 вояків-українців Окремої гвардійської кінної бригади звернулися були до штабу фронту з проханням виділити їх в особний національний полк, головнокомандувач рішуче заборонив такі ініціативи²⁴. Як виглядало, створення української збройної сили зовсім не входило до планів російського командування.

6 червня генерала О. Брусилова було призначено Верховним головнокомандувачем російської армії. Українські військові організації зустріли таке призначення з надією, що українізація пошириться на всю російську армію (УГВК навіть надіслав О. Брусилову вітання)²⁵. Новим головнокомандувачем Південно-Західного фронту став генерал-лейтенант О. Готор, однодумець О. Брусилова в питаннях ставлення до українського військового руху. Начальником штабу фронту призначили полковника М. Духоніна²⁶. Зазнав змін тоді й армійський командний склад. Зокрема 11-ю армією, до якої належали 6-й і 17-й корпуси, командував уже генерал І. Федотов (17 червня його замінив генерал І. Ерделі), а 7-ю армією, у складі якої перебував 41-й корпус, – генерал Л. Белькович.

7 червня О. Брусилов – уже як Верховний головнокомандувач – видав розпорядження щодо того, як має здійснюватися українізація частин Південно-Західного фронту²⁷. Згідно з його вказівками, українські поповнення належало якнайінтенсивніше скеровувати до українізованих корпусів, але при цьому не повинно було припинятися й комплектування частин власне росіянами. Лише після доведення складу дивізій до повного штатного розпису й створення потрібного запасу людей у полках і корпусних резервах (з розрахунку по дві роти на кожен полк) подальші людські втрати в частинах мали компенсуватися виключно з-поміж вояків-українців²⁸. На поповнення українізованих корпусів могли направляти лише українців з запасних полків, а не з частин дієвої армії.

Полковник М. Духонін того ж дня переслав розпорядження Верховного головнокомандувача до армійських штабів. З наказу генерала О. Готора було визначено запасні полки, до яких мали скеровувати українські маршові роти. Поповнення для 41-го корпусу належало відправляти до 23-го запасного полку (Ягольниця), для 6-го корпусу – до 10-го (Шляхтинці), для 17-го корпусу – до 6-го (Вишневець)²⁹.

Перші українські поповнення, як уже згадувалося, 31 травня дістав 41-й армійський корпус. З 6 червня українські маршові роти почали прибувати до 6-го, а з 9 червня – й до 17-го корпусу³⁰. Уже 11 червня М. Духонін у телеграмі на ім'я головного інтенданта Південно-Західного фронту відзначав, що українські поповнення „висилаються інтенсивно й великими

партіями”³¹. Звістка про українізацію швидко розходилася в тилкових округах і щораз нові групи вояків-українців з найрізноманітніших куточків Російської імперії зголошувалися на службу до українізованих корпусів.

Масштаби поширення українського руху в запасних частинах, мабуть, перевищили навіть сподівання УГВК, що мав відповідати за надходження на фронт українських поповнень. Лише в першій половині червня було зафіксовано близько півсотні випадків виділення українців у запасних полках в окремі підрозділи. Так, у 145-му запасному полку вояки семи українських маршових рот ще з кінця травня вимагали відправити їх в один із українізованих корпусів. Український маршовий батальйон при 167-му запасному полку (20 офіцерів, 1500 вояків) зажадав од військової влади того самого. У Херсоні вояки-українці виокремилися з маршових рот 44-го запасного полку й постановили вирушити на фронт лише до українізованого корпусу³². У Саранську українці також висловили тверде бажання служити в „українському корпусі”. У Лебедині 300 вояків 213-го запасного полку висунули таку ж вимогу. Українські маршові роти в 233-му і 189-му запасних полках так само прохали про це. 1500 українців з 161-го запасного полку вимагали відправити їх до українського корпусу. 750 українців 134-го запасного полку й 1000 українців 145-го запасного полку приєдналися до цих вимог. У Павлограді для відправлення до українізованих корпусів виділились 14 українських маршових рот, у Сибірську – 16, у Пензі – 4, у Новохоперську – 1³³. Всюди вояки-українці заявляли про готовість негайно вирушити на фронт, висуваючи лише, як єдину вимогу, – відправити їх до українізованих корпусів.

Здебільшого їм удавалося домогтися задоволення своїх вимог. Але така практика, коли українські маршові роти прибували не до своїх дивізій, а до запасних полків українізованих корпусів, вельми дратувала командувача Київського військового округу полковника К. Оберучева, відомого своєю запеклою ворожістю до українського руху³⁴. К. Оберучев застерігав командування Південно-Західного фронту перед загрозою зриву вже виробленого плану поповнення частин. Однак у штабі фронту його пересторогам не надавали великого значення, добре розуміючи, що інакше українців довелося б відправляти на фронт силоміць. На підтримку наявного принципу комплектування українізованих корпусів виступили й фронтові українські організації. Так, на з’їзді українських громад 36-ї запасної бригади, що відбувся 28–29 червня, представники п’яти запасних полків вимагали сформувати в частинах бригади українські маршові роти й потім скерувати їх до українізованих корпусів³⁵.

На цьому тлі значно більше невдоволення російського командування викликали спроби самочинної українізації запасних полків на теренах Київського військового округу. Зокрема 13 червня вояки-українці 4-го запасного полку в Житомирі постановили взяти назву „4-й український

запасний полк ім. П. Сагайдачного” й обрали своїм командиром українця, підполковника Медведовського³⁶. Військовій владі вдалося приборкати виступ лише завдяки швидким репресіям. Проте вже 14 червня 3000 вояків-українців 14-го запасного полку (Умань) відмовилися їхати на фронт відповідно до загального порядку й ухвалили перейменувати полк на 5-й Уманський український ім. І. Гонти³⁷. Своїм командиром вояки обрали підпоручника Ворону. Штаб округу не мав достатніх сил для репресій, але й не погодився визнати полк українським, що одразу ж завело ситуацію в глухий кут.

Труднощі, пов’язані з практичним здійсненням українізації, виникли й на фронті. Прибулі до українізованих корпусів українські маршові роти розподіляли поміж різними частинами, відтак українці опинилися цілковито розпорошеними серед чужого їм вояцького контингенту. Ще більше ускладнював становище в українізованих частинах брак командирів-українців. Недарма член УГВК С. Петлюра в телеграмі до штабу Південно-Західного фронту від 12 червня зазначав, що командний склад українізованих корпусів чужий за національністю воякам-українцям, і наполягав на „поступовому зарахуванні до українських корпусів українців командного складу”³⁸. Російське командування нехтувало такі звернення, не бажаючи переводити до українізованих корпусів офіцерів-українців з дієвої армії.

Генерал О. Гутор та його співробітники розглядали українізацію лише як вимушений, тимчасовий крок і не збиралися сприяти поглибленню її. Російські генерали, що несподівано для себе опинились на чолі українізованих корпусів, також були зовсім не в захваті від свого нового становища. Тож українізація наразилася на досить значний опір командного й офіцерського складу самих українізованих корпусів.

Командир 6-го армійського корпусу генерал В. Нотбек ставився до українізації нейтрально, але більшість його офіцерів не приховувала ворожості до будь-яких спроб українізувати корпус. Така позиція пояснювалася, зокрема, тим, що 4-та й 16-та дивізії корпусу мали свої військові традиції, які сягали ще XVIII – XIX ст. (62-м Суздальським полком свого часу командував О. Суворов, а 16-ю дивізією – герой російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. генерал М. Скобелев). „Старшинські кадри, що стояли на сторожі славної історії і традиції своїх частин та дбали про її заховання, не могли легко погодитися, аби з українізацією цих частин загинула колишня їх слава як частин російських”, – згадував начальник штабу 16-ї дивізії підполковник Б. Сулківський³⁹. Лише доля сформованої під час війни 155-ї дивізії, що не мала ані власної історії, ані військових традицій, значно менше хвилювала офіцерство корпусу.

Командир 17-го корпусу генерал Ф. Огородников тривалий час узагалі не був поінформований про українізацію своїх частин. До цього корпусу належали 3-тя, 35-та і 156-та дивізії, причому в першій активно діяв

український осередок⁴⁰. Щойно почали надходити українські поповнення, як 8 червня Ф. Огородников попросив командування переглянути рішення про українізацію корпусу, покликаючись на давні військові традиції частин і їхній неукраїнський склад⁴¹. Командувач 11-ї армії генерал І. Федотов, що й сам поділяв такі настрої, підтримав це клопотання в штабі фронту.

Гострого драматизму ситуація набрала в 41-му корпусі. Його командир генерал М. Мельгунов сприйняв українізацію своїх частин (3-ї і 5-ї Заамурських, 74-ї, 108-ї і 113-ї дивізій) як справжню „трагедію”. Він одразу вирішив, що 3-тя й 5-та Заамурські дивізії українізації не підлягають. 15 червня об'єднане засідання полкових комітетів 74-ї дивізії відмовилось од українізації⁴². Повідомляючи про це Ставку Верховного головнокомандувача, М. Мельгунов прохав більше не надсилати йому українських поповнень. Відтак 18 червня було припинено надходження українських маршових рот до 74-ї дивізії, а всі наявні групи вояків-українців скеровано до 113-ї дивізії⁴³. 22 червня змінено й порядок надходження до корпусу українських поповнень, що відтепер мали прибувати через 267-й запасний полк (Микулинці)⁴⁴.

Інцидент з 74-ю дивізією, що вважалася найбоєздатнішою в 41-му корпусі, показав, що українізація викликала протидію й серед чималої частини рядових російських вояків. Це змусило Ставку переглянути вже вироблений план комплектування українцями фронтових частин. 22 червня О. Брусилов дозволив командуванню Південно-Західного фронту надсилати українські поповнення до українізованих корпусів в необов'язковому порядку – як і до будь-яких інших військових з'єднань з-поміж менш боєздатних⁴⁵.

Полковник М. Духонін одразу ж розіслав до армійських і корпусних штабів запити щодо бажаності українізації їхніх частин. Першим 24 червня відгукнувся командувач 8-ї армії генерал Л. Корнілов, який визнав за можливе українізувати 56-ту дивізію 12-го корпусу (він навіть особисто привітав бійців 223-го Одоєвського полку 56-ї дивізії з нагоди українізації)⁴⁶. У 7-ї армії було запропоновано комплектувати українцями частину 33-го корпусу генерала М. Самойлова (2-гу Заамурську й 2-гу бригаду 1-ї Заамурської дивізії). В 11-ї армії командир 5-го Сибірського корпусу генерал О. Турбін не заперечував проти українізації 6-ї гренадерської дивізії. Та найбільше пропозицій надійшло з Особливої армії, у військах якої на той час спостерігався найбільший занепад дисципліни й боєздатності. Командир 46-го корпусу генерал М. Володченко хотів українізувати 100-ту дивізію, що переважно складалася з українців⁴⁷. У 44-му корпусі генерал П. Волкобій висловився за українізацію 192-ї дивізії. Командир 31-го корпусу генерал О. Березовський узагалі був за те, щоб українізувати весь свій корпус (130-ту, 172-гу й 177-му дивізії)⁴⁸. Нарешті, командири вже призначених для українізації корпусів пропонували надсилати українські поповнення передусім до таких дивізій:

113-ї (41-й корпус), 155-ї (6-й корпус), 156-ї (17-й корпус)⁴⁹. Отже, всього йшлося про українізацію 11,5 дивізій Південно-Західного фронту, у яких налічувалася значна кількість українців. Щоправда, це були переважно дивізії третьої і четвертої черги, сформовані під час війни й найгірше вкомплектовані офіцерськими кадрами, що вкрай незадовільно позначалося на їхній боєздатності.

3 липня М. Духонін подав до Ставки список з 10 дивізій і однієї бригади, визначених для поповнення українцями (за винятком 113-ї дивізії)⁵⁰. Того ж дня у штабі фронту було отримано повідомлення від командира 39-го корпусу генерала С. Стельницького (Особлива армія) про бажаність українізації його 102-ї, 125-ї і 154-ї дивізій⁵¹. Сам М. Духонін не був прихильником штучного обмежування українізації в уже призначених для здійснення її корпусах. Тож 4 липня до Ставки надійшов додатковий список, у якому фігурувало ще 10 дивізій: 4-та й 16-та (6-й корпус), 3-тя й 35-та (17-й корпус), 108-ма й 113-та (41-й корпус), 102-га, 125-та, 154-та (39-й корпус) і 104-та (34-й корпус)⁵².

Однак реалізації плану українізації, розробленого в штабі Південно-Західного фронту, перешкодили політичні події. 23 червня Центральна Рада своїм I Універсалом проголосила автономію України, після чого відносини між офіційним Петроградом і Києвом значно загострилися. Це відбилося й на справі українізації частин. Військовий міністр О. Керенський на початку липня наказав обмежити українізацію на Південно-Західному фронті трьома корпусами. Відповідальність за надходження на фронт українських поповнень покладалася на командувача Київського військового округу полковника К. Оберучева⁵³. Уже 4 липня К. Оберучев у телеграмі до штабу фронту висловився проти будь-яких змін складеного ще на початку червня плану українізації трьох армійських корпусів. Щоб уникнути дезорганізації, він прохав надалі поповнювати українцями виключно 6-й, 17-й і 41-й корпуси, незважаючи навіть на опір окремих частин (74-та дивізія)⁵⁴.

Плутанини у справі українізації додали й вказівки зі Ставки. Ознайомившись з переліком військових з'єднань, які М. Духонін пропонував українізувати, Верховний головнокомандувач О. Брусилов дозволив українізацію 10 дивізій і однієї бригади, названих у першій телеграмі штабу фронту від 3 липня⁵⁵. Про це розпорядження, що суперечило наказу О. Керенського, командування Південно-Західного фронту дізналося 9 липня. Війська фронту саме перейшли в довгоочікуваний наступ, тому після нетривалого обговорення справу з українізацією вирішили відкласти до остаточного з'ясування, а поки що далі комплектувати українцями 6-й, 17-й і 41-й корпуси.

Розпочатий 1 липня наступ військ Південно-Західного фронту мав продемонструвати ворогам і союзникам, що „найдемократичніша у світі армія” спроможна битися не гірше від царської. Головна роля в наступі

пальній операції відводилася 7-й і 11-й арміям, що просувалися на Львів. В авангарді російських військ наступали й українізовані корпуси, яким довелося взяти участь у перших же боях. Під містечком Потутори військовий міністр О. Керенський і головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О. Гуртор мали змогу особисто спостерігати наступ 113-ї дивізії 41-го корпусу, що йшла в атаку під червоними й українськими жовто-блакитними стягами⁵⁶. Особливо відзначився 6-й корпус, війська якого 1 липня під с. Коноухи завдали нищівної поразки австро-угорським частинам (у складі їх був і славнозвісний легіон Українських січових стрільців). Зламавши опір супротивника, частини корпусу захопили 5000 полонених і 10 гармат⁵⁷. До речі, у цих боях виявила звитягу й сформована у складі російської армії Чехо-Словацька бригада – частини її 2 липня розбили австрійців під Зборовим, узявши в полон 6000 вояків⁵⁸.

Проте успіх армій Південно-Західного фронту був нетривалий. Бойового запалу частин вистачило лише на кілька днів, а потім вояки звично почали мітингувати й ухвалювати резолюції проти дальшого наступу. Розклад захопив і 6-й корпус, у його 4-й дивізії сталися заворушення й виступи проти офіцерів. Вояки 113-ї дивізії 41-го корпусу на численних мітингах також висловилися проти „імперіалістичної війни”⁵⁹. Те саме діялося і в інших частинах. Резерви в запіллі мітингували, не поспішаючи вирушати на поле бою. Некомплект піхоти в арміях Південно-Західного фронту досягнув на 14 липня 1917 р. 320000 муштрових вояків⁶⁰. Командування намагалося будь-що пришвидшити відправлення на фронт поповнень, але всі зусилля були марні. За лічені дні російський наступ у Галичині захлинувся.

Активна участь у боях українізованих корпусів певною мірою змінила ставлення до „українського питання” серед військового керівництва. Як згадував капітан М. Удовиченко, у штабі фронту почали приділяти особливу увагу різним проектам українізації⁶¹. Скривавлений український прапор було дозволено відвезти до Києва й передати Центральній Раді. Полтавська міська дума з нагоди успішних боїв надіслала вітання „славним українським полкам і корпусам, що брали велику участь у тих боях і досягли перемоги”⁶².

Цікаво, що сам командир 6-го корпусу В. Нотбек не вважав, що сподівання на піднесення бойового духу серед українців справдилися. Доповідаючи командуванню, він зазначав: „... були окремі випадки бойової звитяги, але поруч з цим маси погано вишколеного вояцтва й недисциplinованого українського поповнення виявились у минулих боях поганими оборонцями Батьківщини й Свободи, що більше дбали про те, як зберегти своє життя”⁶³. Проте такі оцінки не поділяли інші воєначальники – наприклад, командир 156-ї дивізії генерал Т. Протазанов високо оцінив бойові якості вояків-українців⁶⁴.

Якби вояки-українці й справді виявили низький рівень боєздатності, командування Південно-Західного фронту ледве чи стало б розглядати можливість українізації ще одного корпусу. На початку липня представник УГВК при штабі фронту поручник П.Скрипчинський запропонував полковникові М.Духоніну українізувати 34-й корпус генерала П.Скоропадського (7-ма армія). Увага українського представника до цього військового з'єднання була привернута головним чином з огляду на постать його командира – нащадка давнього українського шляхетського роду.

Генерал П.Скоропадський у російській армії мав репутацію здібного воєначальника й організатора. Він був відомий також тим, що після революції не допускав у своєму корпусі надмірного поширення впливу комітетів і виборних організацій⁶⁵. До складу 34-го корпусу входили 104-та, 153-тя, а також 56-та дивізії, частину вояків яких становили українці (переведену з 12-го корпусу 56-ту дивізію було навіть поповнено 6000 українців). Корпус брав участь у липневому наступі, але його частини не показали особливого героїзму, а подеколи навіть відмовлялися йти в бій (унаслідок цього деякі відділи 104-ї дивізії довелося роззброювати)⁶⁶. Тому незабаром після початку наступу 34-й корпус вивели в заплля, щоб його реорганізувати й упорядкувати.

На початку липня поручник П.Скрипчинський відвідав корпус і зі згоди командування запропонував П.Скоропадському українізувати свої частини. Проте 44-річний генерал-лейтенант російської армії й нащадок двохсотлітнього козацького роду виявився людиною, вельми далекою від національної справи. П.Скоропадський висловив сумнів у доцільності поповнювати корпус українцями і взагалі в ефективності українізації⁶⁷. Як уродженець України, він схвально ставився до національного відродження, але, як людина російської культури, мав значні побоювання щодо „австро-німецького коріння” українського руху. Однак за наполяганнями П.Скрипчинського П.Скоропадський пообіцяв всебічно обміркувати пропозицію.

На відміну від своїх колег П.Скоропадський добре розумів, що для того, аби боєздатність військових частин зросла, самого лише вливання до їхнього складу українських поповнень замало. Високий бойовий дух могли мати лише міцно злютовані війська, де не було б місця антагонізму між командирами і вояками. І щоб досягти мети, треба цілковито українізувати корпус, замінивши навіть його командний склад на офіцерів-українців. Це був засадничо новий підхід до українізації, який фактично давав змогу створити національні українські частини. За приклад такої „націоналізації” правили національні українські частини, сформовані в російській армії під час Першої світової війни – польська, чехо-словацька, югославська, латиські дивізії⁶⁸. Але право ухвалити відповідне рішення – про цілковиту українізацію корпусу – належало тільки вищому військовому керівництву.

Візити до армійського й фронтового командування показали П. Скоропадському наявні серед керівництва гострі розбіжності в поглядах на „українське питання”. Новий командувач 7-ї армії генерал В. Селивачов не надто співчував українізації, а його начальник штабу генерал граф Каменський ледь стримував лють на саму лише згадку про неї⁶⁹. Утім головнокомандувач фронту О. Гуртор уважав дуже бажаним поповнювати українцями військові з'єднання, виснажені останніми боями. 8 липня він запропонував П. Скоропадському енергійно взятися за українізацію 34-го корпусу. Начальник штабу фронту полковник М. Духонін цілковито підтримав цю пропозицію, будучи прихильником українізації як ефективного засобу піднести боєздатність військ⁷⁰.

І все ж остаточно сумнівів П. Скоропадського це не розвіяло. „Я побоююсь одного: коли я захочу формувати справді український національний корпус, то я з чистою душею візьмусь за цю справу як українець, але чи можете Ви дати мені слово честі, що я не потраплю в якусь австрійську інтригу з моїми бажаннями?” – запитував він члена українського клубу при штабі фронту капітана М. Удовиченка⁷¹. 9 липня П. Скоропадський письмово звернувся до генерал-квартирмейстра Південно-Західного фронту полковника М. Раттеля, якому висловив свої міркування щодо перспектив українізації 34-го корпусу. Він висловив готовість розпочати українізацію в тому разі, якщо буде визнано за можливе українізувати корпус цілковито, а не обмежуватись лише вливанням до нього українських поповнень. Разом з тим П. Скоропадський застерігав, що після завершення українізації його корпус міг би відіграти важливу роль в політичних подіях в Україні. „... Я особисто, маючи прізвище українця, досить відоме в країні, для такої українізації підходжу, але я в жодні авантюри пускатися не збираюсь і охоче й енергійно буду здійснювати це, якщо дістану чіткі вказівки Головнокомандувача, а не розпливчасті... – писав П. Скоропадський. – Особисто я пішов би на це, якщо не охоче, то принаймі без огиди, бо вважаю, що там, де примішується національне почуття, там, особливо для військової справи, основи завжди здорові, та все ж таки волію знати ясно, чого від мене хочуть, щоб не потрапити до брудної історії через звинувачення мене, українця, у здійсненні явочним порядком українізації частин російської армії”⁷².

З дозволу фронтового командування П. Скоропадський у середині липня відвідав Київ, де ближче познайомився з діячами військового відомства Центральної Ради. Його приїзд справив на них неабияке враження – уперше генерал російської армії приїхав до української столиці, щоб вести перемови про українізацію свого корпусу. Однак самого П. Скоропадського „революційні методи” роботи УГВК радше розчарували. І хоч у штабі фронту українізацію 34-го корпусу вважали справою вирішеною, сам він усе ще вагався, сумніваючись як у доцільності її, так і способах практичного здійснення⁷³.

Тим часом певні корективи до проектів українізації знову внесли політичні події. 14 липня міністри Тимчасового уряду й представники Центральної Ради підписали угоду, в якій на компромісних засадах визначили основи організації крайової влади в Україні. При цьому Тимчасовий уряд погоджувався на комплектування окремих військових частин виключно українцями⁷⁴. Уже 16 липня Ставка дозволила УГВК після закінчення боїв надсилати українські поповнення до 10 дивізій і однієї бригади Південно-Західного фронту, зазначених у наказі Верховного головнокомандувача від 9 липня. До того ж часу українські поповнення мали надходити, як і раніше, тільки до 6-го, 17-го й 41-го корпусів⁷⁵. У відповідь УГВК повідомив, що передусім скеровуватиме українців до трьох дивізій 6-го корпусу й 156-ї дивізії 17-го корпусу. Передбачалося, що українізацію 41-го корпусу буде цілковито припинено, а всіх українців з його складу переведено до іншого з'єднання, яке підлягало б українізації⁷⁶.

Та попри всі декларації про добрі наміри російська військова влада на практиці не надто сприяла впорядкованому поповнюванню українізованих корпусів. Часто українські маршові роти одразу після виїзду на фронт спрямовували за зміненими маршрутами до російських частин⁷⁷. „Не перелічити випадків, коли з глибокого запілля – з Сибіру, Туркестану тощо – вивозили поза чергою українців-воjakів національними маршовими ротами, з офіційними повідомленнями, що їх везуть в українські військові частини, а між тим на фронті вони попадали зовсім в другі війська, де їх часто розпоршували невеличкими гуртками по окремих ротах”, – згадував начальник мобілізаційного відділу УГВК прапорщик В. Кедровський⁷⁸. Своєї дії влада пояснювала здебільшого потребами військового часу, нестачею воjakів на позиціях тощо. Та при цьому порушувався план поповнення українізованих корпусів. Так, 8 липня член УГВК підполковник В. Поплавко намагався з'ясувати у штабі Південно-Західного фронту причини надходження до 6-го корпусу поповнень мішаного складу, хоча туди було відправлено близько 45 українських маршових рот. У відповідь черговий генерал 11-ї армії Баграмов повідомив, що у зв'язку з бойовими діями в корпус доводиться вливати все, що тільки можна⁷⁹. Часто поповнення мішаного складу скеровували до українізованих корпусів й під тим приводом, що українські маршові роти не прибули.

Зволікання з відправленням українських поповнень на фронт були зумовлені в основному небажанням російської влади українізувати запасні частини. Так, на початку липня про українізацію заявив розташований у Вінниці 15-й запасний полк. Його воjаки відмовилися вирушити на фронт загальним порядком і зажадали відправити їх лише до українізованого корпусу⁸⁰. Після тривалої тяганини командування мусило-таки призначити полк запасним на поповнення 6-го корпусу, хоча на практиці й далі зволікало з його українізацією⁸¹. Розміщений в Умані 14-й запасний полк,

який ще раніше проголосив себе українським, в умовах негайного висилання поповнень на фронт було приділено спершу до 6-го, а з 12 липня – до 34-го корпусу⁸². 24 липня член УГВК В.Кедровський, пересилаючи до полкового комітету розпорядження про термінове відправлення маршових рот для 34-го корпусу, висловив певність, що „полк виконає свій обов’язок перед Батьківщиною, і в цей грізний час, який загрожує загибелю України, жоден українець-воjak не може бути зрадником”⁸³.

Проте катастрофи російської армії вже ніщо не могло відвернути. 19 липня 1917 р. австро-німецькі війська на Південно-Західному фронті перейшли в контрнаступ. Російські дивізії відмовлялися битися з супротивником і почали хаотично відступати. Деякі частини самочинно кидали позиції й вирушали в запілля⁸⁴. Деморалізовані, охоплені панікою, російські війська без бою здали Калуш і Галич. Їхній відступ з Галичини супроводився звірствами над населенням і масовим дезертирством. Скажімо, на ст. Чортків протягом кількох днів було затримано до 20000 дезертирів, у Волочиську тільки за одну ніч – 12000 дезертирів⁸⁵. Стало зрозумілим, що російська армія неспроможна спинити ворога. Головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О.Гутор, збагнувши масштаби катастрофи, 20 липня подав у відставку. Її було прийнято, а на його місце призначено командувача 8-ї армії генерала Л.Корнілова (офіційний наказ про це видано 23 липня)⁸⁶. Проте й новому головнокомандувачеві було не до снаги змінити перебіг подій. 24 липня австро-німецькі частини здобули Тернопіль, 25 липня – Станіслав і Бучач, 3 серпня – Чернівці. Штаб Південно-Західного фронту був переміщений до Бердичева, углиб Правобережної України. Лише вийшовши на лінію колишнього російсько-австрійського державного кордону, супротивник припинив свій контрнаступ, відтак російське командування дістало змогу поступово зупинити відступ своїх військ⁸⁷. Приголомшлива поразка змусила Верховного головнокомандувача О.Брусилова також подати до відставки.

Провал липневого наступу показав цілковиту неспроможність російської армії далі вести бойові дії. Основну причину цього переважна більшість військовиків убачала в надмірній „демократизації” армії, що підривала військову дисципліну. Новий головнокомандувач Південно-Західного фронту, генерал від інфантерії Л.Корнілов цілком поділяв такі погляди. Рішучий і вольовий воєначальник, він був сповнений намірів викоринити з лав армії всі революційні „здобутки”. Ставлення Л.Корнілова до українського військового руху коливалося між стримано-нейтральним і відверто ворожим (водночас начальником штабу фронту залишився лояльніший до українського руху полковник М.Духонін). Показово, що новий головнокомандувач відмовився офіційно прийняти представника УГВК П.Скрипчинського⁸⁸. При цьому він багатозначно додав, що, крім дезертирів-росіян, з його наказу розстрілюватимуть і

українців, коли вони руйнуватимуть фронт. „Дивіться – повішу”, – заявив якось Л. Корнілов капітанові М. Удовиченку, натякаючи на участь того в українському русі⁸⁹.

Українізацію Л. Корнілов розглядав як припустимий, хоча й дещо ризикований спосіб за допомогою піднесення національного почуття зберегти частини від остаточного розкладу. Саме тому він зажадав від генерала П. Скоропадського якомога швидше українізувати понівечений у боях 34-й корпус (бойовий склад його тоді не перевищував 10500 багнетів). До того ж, пришвидшити комплектування 34-го корпусу раз у раз вимагали й зі Ставки⁹⁰. „З мого боку і з боку начдивів перешкод для українізації немає, – доповідав П. Скоропадський. – Посилено клопочуся про інтенсивну українізацію 104 і 153 влиттям значних поповнень, оскільки дивізії досить нечисленні...”⁹¹ 24 липня до 34-го корпусу прибули перші українські маршові роти, що означало початок його українізації⁹². Спершу українські поповнення надходили до корпусу через 267-й запасний полк (доки 14-й запасний полк переїздив з Умані до прифронтової смуги).

Наприкінці липня військовий міністр О. Керенський підтвердив дозвіл Ставки на українізацію 10 дивізій і однієї бригади Південно-Західного фронту. Л. Корнілов призначив для українізації шість дивізій 6-го й 34-го корпусів, а також 100-ту, 108-му, 113-ту й 156-ту дивізії⁹³. Та незважаючи на все це, справа українізації на Південно-Західному фронті відчутно гальмувалася. У 41-му корпусі, що після липневих боїв перестав існувати як бойова сила, її взагалі припинили; вояки-українці 113-ї дивізії готувалися організовано перейти до лав 6-го корпусу⁹⁴. У 17-му корпусі українізацію продовжувала лише 156-та дивізія генерала Т. Протозанова, до 3-ї і 35-ї дивізій українські поповнення більше не надходили⁹⁵. 100-та дивізія українізувалася виключно на папері, бо так само не мала українських поповнень. Фактично лише 6-й і 34-й корпуси провадили українізацію в повному обсязі – до їхніх лав спрямовувалася основна частина українських маршових рот, що прибували в цей час на Південно-Західний фронт. Ставка невдовзі затвердила план цілковитої українізації цих двох корпусів, ухваливши українізувати всі їхні частини й установи⁹⁶.

31 липня з’явився офіційний наказ головнокомандування про українізацію 34-го армійського корпусу. 4 серпня Л. Корнілов розпорядився вивести корпус у складі 104-ї і 153-ї дивізій до району Меджибожа для укомплектування (56-ту дивізію, що поступово розкладалася під впливом більшовицької агітації, було передано до складу 3-го Кавказького корпусу). Усіх офіцерів і вояків корпусу, які „не підлягали українізації”, мали перевести до 113-ї дивізії (41-й корпус)⁹⁷. Здійснити українізацію 34-го корпусу належало в місячний термін.

Командувач 7-ї армії В. Селивачов наказав П. Скоропадському українізувати насамперед слабку й практично небоєздатну 153-тю дивізію⁹⁸.

6 серпня дивізія першою прибула до військового табору в Меджибожі. У її полках росіян було більше, ніж українців – саме тому серед особового складу виявилось відверте незадоволення українізацією⁹⁹. Увесь вилучений з 153-ї дивізії російський контингент (178 офіцерів і 4189 вояків) скерували до 104-ї дивізії, що 14 серпня також прибула до Меджибожа. Із 104-ї дивізії всіх неукраїнців (282 офіцерів і 8005 вояків) перевели до 41-го корпусу¹⁰⁰. Утім П. Скоропадський з власної ініціативи залишив у себе багатьох старших офіцерів-росіян, до батальйонних командирів включно, бо ж замінити їх наразі просто не було ким.

Замість готових до служби українських новобранців командир корпусу застав у Меджибожі 6650 вояків-українців, з яких половина була зовсім не вишколена й навіть не озброєна. Серед поповнення зовсім не було старших офіцерів (штабс-капітанів, капітанів, підполковників), що одразу поставило перед П. Скоропадським проблему заміни командного складу. Вояків-новобранців, яким не бракувало хіба що патріотичного запалу, було вліто до 153-ї дивізії, щоб вишколювати їх безпосередньо в муштрових частинах¹⁰¹. Після цього П. Скоропадський попросив головнокомандування вивести з Меджибожа всі неукраїнські поповнення 14-го і 42-го запасних полків¹⁰². Його прохання було задоволено, а з 9 серпня припинилося й надходження до 34-го корпусу російських маршових рот¹⁰³.

Початок українізації 34-го корпусу припав на чергові зміни вищого командного складу російської армії. 1 серпня Тимчасовий уряд Росії призначив Верховним головнокомандувачем генерала Л. Корнілова. 6 серпня він здав командування Південно-Західним фронтом генералові П. Балуєву¹⁰⁴. Новий головнокомандувач обіймав цю посаду тимчасово й практично нічим себе на ній не виявив. 8-му російську армію, що після відступу з Буковини опинилася в Північній Бессарабії, на початку серпня було передано до складу військ Румунського фронту (її з'єднання українізації не підлягали)¹⁰⁵.

16 серпня головнокомандувачем Південно-Західного фронту став генерал-лейтенант А. Денікін¹⁰⁶. Це призначення поставило під загрозу дальший перебіг українізації. Переконаний противник „націоналізації” військ, А. Денікін ще під час свого командування Західним фронтом улітку 1917 р. ставився до українського військового руху гостро-вороже, заборонивши військовим структурам будь-які контакти з УГВК¹⁰⁷. Посаду начальника штабу обійняв давній соратник і однодумець А. Денікіна генерал С. Марков (М. Духонін отримав звання генерала й відбув на інший фронт). Висловлюючи погляди свого шефа, С. Марков за першої ж нагоди заявив, що про поглиблення українізації в армії не може бути й мови¹⁰⁸. На такій позиції стояв і новий генерал-квартирмейстер фронту генерал М. Орлов.

Нове керівництво Південно-Західного фронту було непримиренно ворожим до всього, що бодай нагадувало про „український сепаратизм”.

„Українське питання вкрай складне, болісне і, очевидно, вирішене у певній своїй частині далеко не державно, – повідомляв С.Марков чергового генерала Ставки під час розмови по прямому дроту. – Ми зіткнулися з низкою починань і обіцянок, які здійснити абсолютно неможливо й небажано, щоб не підірвати наявної організації і не порушити загальних інтересів держави Російської... На підставі загальних положень про переведення, українізації спеціальних військ не розпочинали й розпочинати не збираємося. Взагалі це питання зовсім не форсується, оскільки, ставши на точку погляду створення цілком завершених українських, польських, магометанських, грузинських і т.ін. національних військ, ми матимемо їх і втратимо російську армію в її цілості”¹⁰⁹.

А.Денікін заборонив виділяти росіян із українізованих дивізій – українські поповнення, за його вказівкою, мали лише заповнювати штатний некомплект особового складу частин¹¹⁰. Справжнього удару по планах українізації завдав і наказ Верховного головнокомандувача Л.Корнілова від 18 серпня, згідно з яким українські поповнення, що надходили на Південно-Західний фронт, мали спрямовуватися на Румунський фронт¹¹¹. Цей наказ фактично перекреслював будь-яку можливість провадити впорядковану українізацію фронтових частин. Ті українські маршові роти, яким пощастило уникнути відправлення до Бессарабії, розвозили по всьому Південно-Західному фронту й вони потрапляли будь-куди, тільки не в частини, що підлягали українізації. Зберігалось поповнення українцями 34-го корпусу, але, згідно з новими вказівками Ставки, сам корпус після завершення його українізації мав бути також переміщений на Румунський фронт¹¹². Отже, російське командування планувало поступово згорнути українізацію на всьому Південно-Західному фронті.

Здійснюючи таку політику, А.Денікін і його оточення не брали до уваги навіть бажання окремих воєначальників. Так, наприкінці серпня новий командир 17-го корпусу генерал М.Шиллінг під враженням дисциплінованості вояків-українців прохав командування „поповнення дивізій українцями провадити далі і... посилити й прискорити надходження комплектувань”¹¹³. Та незважаючи на це прохання, А.Денікін наказав висилати українські поповнення лише до 156-ї дивізії, а до інших частин мали йти маршові роти мішаного складу. Невдовзі після цього 17-й корпус узагалі перемістили на Румунський фронт.

Відкритим залишалось й питання про українізацію 6-го корпусу, офіцерський склад якого протестував проти українізації. Особливо сильними були такі настрої в 4-й дивізії – офіцери всіх чотирьох полків її наприкінці серпня подали командуванню свій протест¹¹⁴. Їх підтримали й командири дивізій. Корпусний комітет (його очолював більшовик Л.Карахан) також виступив проти українізації¹¹⁵. Сам командир корпусу генерал В.Нотбек, хоча вряди-годи й висловлював членам УГВК формальне задоволення

українізацією, насправді був згодний у цій справі зі своїми підлеглими¹¹⁶. 18 серпня він надіслав до штабу 11-ї армії доповідь, у якій обґрунтовував негативну щодо українізації корпусу позицію. „Спочатку думка про українізацію корпусу знайшла в мені симпатика, бо очікувалось, що цей захід підвищить у військах патріотичне піднесення, – писав він. – А нині з досвіду виявилось, що українські поповнення, які надійшли до корпусу, внесли зовсім інший настрій і ослабили полки, що були до того міцнішими своїм духом”¹¹⁷. Крім того, як уважав В. Нотбек, на заваді українізації стояли славетні військові традиції 4-ї і 16-ї дивізій. Документ ліг на стіл генерала А. Денікіна. Цілком погодившись з опінією В. Нотбека, головнокомандувач 1 вересня 1917 р. наказав припинити українізацію 6-го корпусу¹¹⁸. Усі призначені для нього українські поповнення мали бути скеровані до 34-го корпусу.

Однак на той час кількість українців у 6-му корпусі була вже досить значною. Станом на 28 серпня вони пересічно становили 65% рядового й 35% офіцерського складу корпусу (як повідомляв штаб 11-ї армії 4 вересня, загалом у ньому налічувалося 45% українців)¹¹⁹. Тож наказ припинити українізацію, як згадував потім начальник штабу корпусу полковник О. Греков, викликав невдоволення вояцької маси¹²⁰. Лідером вояків-українців виступав голова української корпусної ради вояк П. Трохименко, активними учасниками національного руху були також молодші офіцери Волосевич, Царенко, Лотоцький, Гординський. Прихильність до української справи демонстрували й деякі представники командного складу – командир 16-ї дивізії генерал Г. Мандрика, генерал Б. Поджіо, командир 6-го мортирного дивізіону полковник Афанасьєв¹²¹. Найактивніші українські осередки були в 16-й дивізії, де діяла дивізійна рада. Командування корпусу, розуміючи, що розв’язати проблему силовими методами неможливо, вважало за краще не перешкоджати діяти українським радам¹²². І хоч планомірних українських поповнень 6-го корпусу більш не провадилося, до його лав переходили групи вояків-українців з сусідніх військових з’єднань.

Згідно з початковим планом, для українізації на Південно-Західному фронті залишалися ще 56-та, 100-та, 108-ма й 113-та дивізії¹²³. Проте генерал С. Марков виступив проти українізації й цих дивізій під тим приводом, що вони організаційно належали до різних корпусів. Зрештою, у штабі фронту вирішили українізувати дивізії поступово, не припиняючи надходження до них і поповнень мішаного складу¹²⁴. На практиці це означало, що українізація цих з’єднань здійснювалася лише на папері, а українські маршові роти до них майже не потрапляли. Так, командир 100-ї дивізії доповідав, що українські поповнення до частин практично не надходили, а ті, що прибували, „склалися з людей зовсім непередготованих і такого розтерзаного, далекого од військового, вигляду.., що полки дивізії відмовлялися їх приймати і поповнення відсилали назад, звідки

прийшли”¹²⁵. Через відверту ворожість вояки-українці часто мушили самочинно переходити до лав 34-го корпусу.

На цей час корпус генерала П. Скоропадського залишався єдиним військовим з'єднанням на Південно-Західному фронті, українізація якого здійснювалась у повному обсязі. А. Денікін та його начальник штабу вкрай негативно оцінювали самого П. Скоропадського, вважаючи його авантюристом, що прагне зробити політичну кар'єру на своєму українському походженні¹²⁶. Прикметно, що й комітет 7-ї армії на початку вересня виступив проти українізації 34-го корпусу „з огляду на від'ємне значення українізації для його боєздатності”¹²⁷. Однак завадити українізації корпусу П. Скоропадського фронтове командування не могло, оскільки вона здійснювалась за прямим розпорядженням Л. Корнілова. Миритися з цим змушувала ще й та обставина, що 34-й корпус незабаром мав перебазуватися на Румунський фронт.

Як уже згадувалося, П. Скоропадський хотів повністю українізувати свій корпус (саме тому його почали називати 1-м Українським). Та на відміну од польської чи латиської дивізій, на поповнення до 34-го корпусу переводили не вояків дієвої армії, а погано вишколених і недосвідчених новобранців із запілля. 16 серпня П. Скоропадський прохав командувача 7-ї армії пришвидшити надходження до корпусу українських поповнень, повідомляючи, що укомплектування й українізація частин відбуваються дуже повільно. В іншій доповіді він зазначав: „Українізації тилових частин і установ корпусу й дивізій ще майже не почато. З поповнення, яке прибуло, більшість не вишколена, багато хто жодного разу не стріляв, жодного разу не був у полі, в кожному полку пересічно 2 – 3 роти геть не вишколені... Усі командири в полках майже повністю неукраїнці, український кадр призначено, але зовсім не вишколено, вжито термінових заходів для його вишколу, але для його завершення потрібен час...”¹²⁸ До того ж, українські маршові роти надходили до корпусу нерегулярно і внаслідок цього станом на 28 серпня некомплект вояків-українців у полках сягав 8790 осіб.

Та найголовнішу проблему, що особливо відчувалася, становила велика нестача українського офіцерського складу. Серед кадрових офіцерів було обмаль свідомих українців, які б виявляли бажання служити в українізованих частинах. 22 серпня П. Скоропадський клопотався про призначення до корпусу старших бойових офіцерів-українців на посади батальйонних і ротних командирів¹²⁹. „... На українізацію прибувають офіцери – майже самі прапорщики, що являють собою, може, й непоганий офіцерський матеріал, вельми налаштований [боротися] за національну ідею і, очевидно, з бажанням іти в бій, але геть не підготований. Рот і батальйонів, звичайно ж, я їм давати не можу”, – повідомляв П. Скоропадський командування¹³⁰. Наприкінці серпня понад 70% офіцерів корпусу становили прапорщики; батальйонами командували штабс-капітани й капітани,

а ротами – прапорщики й поручники¹³¹. При цьому більш як третина загальної кількості офіцерів 34-го корпусу була росіянами. З наказу П. Скоропадського в корпусі створили офіцерську школу й значно розширили курси прапорщиків; діяли також унтер-офіцерські школи. Однак ці заходи не могли забезпечити корпус потрібною кількістю кваліфікованих, національно свідомих командних кадрів. Наприкінці серпня українців серед ротних командирів корпусу налічувалося менше від третини, а серед командирів батальйонів українцем був лише один¹³². Командувач 7-ї армії В. Селивачов, оглянувши 24 серпня одну з дивізій 34-го корпусу, констатував: „Українізація йде повільно, прибуле комплектування дуже погано вишколене. Офіцери-українці майже виключно прапорщики. Старших чинів-українців немає”¹³³.

За цих умов П. Скоропадському часто доводилося призначати або ж залишати на командних посадах офіцерів-росіян, більшість яких не могла щиро симпатизувати українській справі. Так, начальником штабу корпусу замість одного офіцера-росіянина (полковника М. Петіна) було призначено другого – полковника Я. Сафонова, який був ще й запеклим великодержавником¹³⁴. Командир 104-ї дивізії генерал В. Харламов узагалі шукав нагоди перевестися до іншого корпусу. Командир 153-ї дивізії та його начальник штабу ставилися до українізації відверто вороже, переважна більшість командирів полків – так само¹³⁵.

П. Скоропадський не раз прохав дозволу перевести до 34-го корпусу офіцерів-українців з дієвої армії. Ставка ще 1 серпня дозволила такі переведення за умови, що вибулих буде замінено іншими офіцерами, – але це рішення військова влада весь час саботувала¹³⁶. Старших офіцерів-українців, яким удавалося перевестися до корпусу, одразу призначали на вищі командні посади. Так, уродженець Полтавщини генерал В. Клименко був призначений командиром 104-ї дивізії¹³⁷. Згодом його замінив на цій посаді виходець з Поділля генерал Я. Гандзюк (В. Клименко в жовтні очолив 153-тю дивізію). Начальником штабу 104-ї дивізії став українець, Генштабу підполковник М. Капустянський¹³⁸. Проте кількість офіцерів-українців у цілому залишалась явно замалою, щоб заповнити штат.

Ситуацію ускладнювало й те, що більшість командирів-українців не мали розвиненої національної свідомості й відчували себе передусім російськими офіцерами. „Не можна було сказати, що підібраний ним (П. Скоропадським. – М. К.) командний склад був з боку національного свідомий, скорше навпаки, більшість була „малоросами” по „проісхоженню” або й цілком москалями...”, – згадував член УГВК прапорщик В. Кедровський¹³⁹. Сам П. Скоропадський, хоча й вважав себе українцем, за своїми переконаннями був радше федералістом і вже зовсім не симпатизував ідеям української самостійності. За спогадами помічника командира 416-го Верхньодніпровського полку підполковника Г. Порохівського,

„по-українськи майже ніхто з офіцерів, втім і генерал Скоропадський і його начальник штабу, на нарадах не говорили. Правда, в розмовах з українцями ген. Скоропадський тільки тоді звертався до російської мови, коли не міг добре висловити думку по-українськи... Але більшість вищих офіцерів ставилася до української мови коли не вороже, то просто бай-дуже. Вони дивилися на своє перебування в українському корпусі як на тимчасове, тобто вірили, що одного дня й революція, й українізація зникнуть і знов все ввійде в старі норми...”¹⁴⁰

Та якщо П. Скоропадський у розмовах зі старшими офіцерами стверджував, що Україна не може існувати як незалежна держава, то вояки-українці здебільшого були налаштовані значно радикальніше¹⁴¹. Член армійського комітету фельдфебель Батурін під час відвідин корпусу був просто шокований, почувши від молодших офіцерів і вояків рішуче гасло незалежності України¹⁴². На цій основі в корпусі почастишали випадки національних конфліктів між офіцерами-неукраїнцями і рядовими¹⁴³. 1 вересня комітет 153-ї дивізії навіть висунув вимогу негайно видалити з дивізії всіх росіян – як офіцерів, так і вояків¹⁴⁴. Доповідаючи керівництву про загострення в корпусі міжнаціональної ворожнечі, П. Скоропадський пояснював: „Ця неприязнь має ґрунт в основному тому, що... українцями є лише вояки й прапорщики, а все, що вище, уже неукраїнці. Таким чином у цих останніх немає авторитету, щоб керувати в частинах”¹⁴⁵. Отже, брак українського офіцерського складу серйозно підважував можливості зміцнення боєздатності корпусу.

Осередками національного життя в 34-му корпусі поступово стали українські ради, створені замість заведених у російській армії після революції солдатських комітетів. Членами корпусної ради були молодші офіцери Кияниця, Селецький (представник УГВК), Біденко, Даниленко, Головинський, Різник, Ворона, о. Маринич та ін. Національні ради існували і в дивізіях. Як згадував В. Кедровський, „корпусна рада й дивізійні, здається, ставилися до більшості старшин і почасти самого Скоропадського з певною резервою, тому в корпусі продував внутрішній холодок й не було потрібної спайки між всіма частинами корпусу. Була міцна формальна спайка, але не було в ній живої душі...”¹⁴⁶

На додачу до всього корпус не мав добре налагодженого матеріального постачання. Не вистачало найпотрібнішого – одягу, амуніції, зброї. Станом на 28 серпня некомплект рушниць у частинах досягав 7329 одиниць¹⁴⁷. „Обіцяне спорядження надходило далеко не в тій кількості, на яку сподівалися, – згадував П. Скоропадський. – Пам’ятаю, як важко було зі штаньми: цілі батальйони розгулювали в дранті замість штанів, але дисципліну все ж таки підтримували, люди на заняття виходили веселими”¹⁴⁸. Усі прохання П. Скоропадського про матеріальне забезпечення частин були марними. Фронтове інтендантство покликалося на загальну нестачу військового майна.

У цих умовах переформування 34-го корпусу затягувалося. 28 серпня 1917 р. П. Скоропадський прохав командування фронту виділити ще кілька тижнів на те, щоб закінчити вишкіл і українізацію частин¹⁴⁹. Однак А. Денікін, якого зовсім не обходили проблеми з незавершеною українізацією, наказав негайно перевести 34-й корпус похідним порядком на Румунський фронт. А коли 30 серпня П. Скоропадський прибув до штабу фронту, щоб особисто доповісти про скрутний стан корпусу, його прийняли з ледь прихованою ворожістю. „Марков лютував, але нічого не міг мені сказати, бо практично кожне моє розпорядження в питанні про українізацію спиралося на письмове чи телеграфне розпорядження вищого начальства”, – згадував П. Скоропадський¹⁵⁰. Командир корпусу запевнив А. Денікіна, що він далекий від ідей української самостійності і лише виконує покладене на нього доручення, якому сам не симпатизує¹⁵¹. Зрештою, головнокомандувач погодився скасувати наказ про відправлення 34-го корпусу на Румунський фронт. Аби було закінчено переформування частин, П. Скоропадський отримав ще кілька тижнів. При цьому йому наказали обмежити українізацію лише тими частинами, де її вже було розпочато, тобто корпусна артилерія й технічні підрозділи українізації не підлягали (цей наказ підтвердив Л. Корнілов)¹⁵².

Питання про офіцерські кадри для корпусу залишалось відкритим. Л. Корнілов дозволив неукраїнцям 34-го корпусу переводитись на службу до будь-якої іншої частини дієвої армії (окрім військ віддаленого Кавказького фронту). 31 серпня А. Денікін дав дозвіл П. Скоропадському брати на службу офіцерів-українців з резерву Київського військового округу¹⁵³. Але цього обмеженого людського ресурсу було явно мало, щоб задовольнити потреби корпусу у кваліфікованих бойових офіцерах. Прагнучи остаточно з'ясувати справу, П. Скоропадський виїхав до Ставки Верховного головнокомандувача. Однак коли 10 вересня він прибув до білоруського Могильова, місця постою Ставки, там саме сталися події, яким судилося вчергове змінити хід російської революції. Верховний головнокомандувач генерал Л. Корнілов виступив проти Тимчасового уряду, намагаючись встановити в країні військову диктатуру. Віддані Л. Корнілову війська рушили на Петроград. П. Скоропадському, який у розпал подій з'явився до Ставки, похапцем пообіцяли задовольнити всі його прохання¹⁵⁴. Та зрозумівши, що будь-які практичні розпорядження в цій справі можливі лише після завершення виступу Л. Корнілова, П. Скоропадський мусив поки що ні з чим вернутися до Меджибожа.

Виступ Л. Корнілова, незважаючи на підтримку його генералітетом і поміркованими політичними угрупованнями, зазнав поразки. Робітничі й солдатські організації, що розцінили дії Верховного головнокомандувача як „замах на революцію”, спромоглися за лічені дні нейтралізувати дії заколотників і зупинити просування військ до Петрограда.

Симпатії вояцької маси виявилися на боці „захисників революції”, що враз позбавило Л. Корнілова будь-якої реальної підтримки. За розпорядженням Тимчасового уряду провідника заколотників та його прибічників заарештували. Прем'єр-міністр О. Керенський перебрав на себе обов'язки Верховного головнокомандувача, а посаду військового міністра передав генералові з революційним стажем О. Верховському.

Провалився виступ Л. Корнілова й на Південно-Західному фронті. Головнокомандувач А. Денікін, що відкрито підтримав заколотників, був негайно звільнений з посади і 10 вересня заарештований разом з начальником штабу С. Марковим та генерал-квартирмейстером М. Орловим¹⁵⁵. У тимчасове командування фронтом вступив генерал Ф. Огородников (його начальником штабу став українець, підполковник В. Колосовський)¹⁵⁶. Упродовж кількох днів вищий командний склад Південно-Західного фронту було „очищено” від прибічників Л. Корнілова: усіх командувачів арміями заарештовано й усунено з посад за підозрою в „контрреволюційності”. Комісар Південно-Західного фронту М. Йорданський та його помічники посилили нагляд за діями вищого командного складу, намагаючись контролювати всі сфери армійського життя¹⁵⁷.

Українські військові організації Південно-Західного фронту взяли активну участь у ліквідації корніловського виступу. Однак це не змінило неприхильного ставлення фронтового й армійських комітетів до українізації військових частин. Фронтовий комісар М. Йорданський доволі стримано ставився до національних вимог українців. Його близький співробітник, комісар 11-ї армії Чекотило в середині вересня заявив командуванню, що українізація „не керується загальнодержавними міркуваннями, а вносить в армію лише елемент розкладу”¹⁵⁸. Такі погляди мали цілковите розуміння серед командного складу. Отже, можливість поглиблення українізації на Південно-Західному фронті одноставно відкидали командування, виборні комітети й урядові комісари.

Проте нове російське керівництво було схильне зважати на український військовий рух. Сприятливим для українців виявилось й те, що О. Керенський, здійснюючи керівництво російською армією лише номінально, призначив начальником свого штабу генерала М. Духоніна. Той не заперечував проти українізації дивізій Південно-Західного фронту, які визначив для цього ще О. Брусілов. Уже 15 вересня військове міністерство надіслало до штабу Південно-Західного фронту запит, прохаючи подати кількість дивізій, що підлягали українізації¹⁵⁹. 18 вересня зі штабу фронту повідомили, що українські поповнення належить висилати до 34-го корпусу, а також до 56-ї, 100-ї, 108-ї і 113-ї дивізій¹⁶⁰. 22–23 вересня у Ставці відбулися переговори між делегацією УГВК на чолі з С. Петлюрою і помічником начальника штабу Верховного головнокомандувача генералом В. Вирубовим, під час яких обговорювалися питання

комплектування українцями фронтових дивізій. 24 вересня С.Петлюру прийняв О.Керенський. Після нетривалої розмови з лідером українського військового руху О.Керенський підписав наказ про „усунення перешкод на шляху до здійснення українізації військ”¹⁶¹.

Здійснювати українізацію на Південно-Західному фронті припало вже генерал-лейтенантові М.Володченку, якого 25 вересня було призначено новим головнокомандувачем¹⁶². Уродженець Чернігівщини, М.Володченко не цурався свого українського походження – на стінах його кабінету висіли універсали Центральної Ради, сам він на словах був прихильний до українського руху. Але на практиці новий головнокомандувач не робив нічого, щоб сприяти українській справі¹⁶³. Гарний муштровий офіцер, він виявився абсолютно неспроможним дати раду з комісарами й комітетами, дозволяючи їм впливати на свої рішення.

Тим часом усунення перешкод до українізації зовсім не означало її форсування. Українські поповнення, як і раніше, розвозили по всьому фронту, і вони майже не надходили до призначених для українізації дивізій. Дедалі частіше це призводило до конфліктів у частинах. Так, український маршовий батальйон, влитий на поповнення до 1-ї Кубанської козачої дивізії (за клопотанням її колишнього командира генерала П.Краснова), відмовився розформуватись і заявив про намір українізувати всю дивізію. Кубанці заявили протест проти такої ініціативи, у дивізії почалися заворушення й кінець кінцем командування мусило відправити українців до 34-го корпусу¹⁶⁴. Подекуди вояки-українці намагалися виділитись в окремі національні відділи. 13 жовтня голова української ради 1-ї бригади 3-ї гвардійської кінної дивізії А.Квашенко від імені 1400 вояків прохав головнокомандувача „вжити всіх можливих заходів, аби з нас був утворений український комонний полк”¹⁶⁵. У жовтні явочним порядком самі ж вояки українізували 13-й запасний полк у Чернігові¹⁶⁶. Офіцери й командир полку підполковник Чернявський за підтримки комісара округу полковника Кириєнка намагалися протестувати проти „насиленої українізації”¹⁶⁷. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал М.Стогов наказав був розформувати полк за „самочинну українізацію”, але охочих виконати цей наказ не знайшлося і полк існував далі.

Українізацію на фронті здійснював лише 34-й корпус, що мав завершити переформування й вирушити на позиції на початку жовтня. Проте вже в середині вересня стало зрозумілим, що корпус не зможе завершити українізацію у визначений термін. „Офіцерів мені не прислали, спорядження також, а найголовніше зовсім не думали про те, як бути з усіма офіцерами й вояками великоросами, становище яких, незважаючи на всі мої зусилля, ставало дедалі важче й важче”, – писав у спогадах П.Скоропадський¹⁶⁸. Давався взнаки некомплект особового складу. Так, станом на 11 вересня в дивізіях 34-го корпусу не вистачало до штату 90 офіцерів і 5172 вояків¹⁶⁹. Водночас у корпусі залишалася доволі значна

кількість росіян. На 22 вересня в дивізіях числилось 218 офіцерів і 4555 вояків-неукраїнців (усього корпус налічував у цей час 800 офіцерів і 30363 вояків)¹⁷⁰. Серед старшого офіцерського складу й далі переважали росіяни, а це спричинювало ексцеси. Тимчасовий командир 153-ї дивізії полковник В. Крамаренко доповідав командуванню, що частини перебувають не в найкращому стані, оскільки вояцька маса дистанціюється від офіцерів¹⁷¹. 27 вересня генерал для інспекцій при штабі фронту С. Шейдеман доповідав про результати відвідин 34-го корпусу: „[У] 34 корпусі здійснено велику роботу з підготовки людей. Головна перешкода – брак офіцерів від підпоручника і вище, до командирів полків включно. Список охочих перевестись до 34 корпусу є [в] штабі фронту. Треба перевести їх негайно розпорядженням вищого начальства... Без офіцерів при командирах полків – неукраїнцях, яким висловлена недовіра, корпус небоєздатний. Вивести через сім днів корпус, очевидно, вдасться, але до прибуття офіцерів відповідальну ділянку корпус зайняти не може, а лише пасивну”¹⁷².

На початку жовтня для повного заміщення українцями командирських посад у корпусі не вистачало 4 командирів полків, 7 їхніх помічників, 15 батальйонних командирів, 28 командирів рот, 10 начальників команд¹⁷³. 1 жовтня П. Скоропадський повідомляв командування, що офіцерів-українців до корпусу переводять дуже повільно – зі 100 офіцерів, які подали відповідні прохання, перевели тільки 16¹⁷⁴. Головнокомандувач М. Володченко розпорядився пришвидшити цей процес, дозволивши залишити 34-й корпус у запіллі, доки буде остаточно завершено його переформування. Завдяки цьому, а також зусиллям П. Скоропадського, що невтомно клопотався у штабі фронту про переведення до корпусу старших офіцерів, до кінця жовтня більшість полкових командирів було замінено на українців¹⁷⁵. Завдяки сприянню головнокомандувача почасти вдалося налагодити й матеріальне постачання корпусу¹⁷⁶.

Оскільки 153-тя дивізія мала бути розформована за виявлений у липневій дні непослух наказам, до складу 34-го корпусу передбачалося включити іншу дивізію. У зв'язку з цим П. Скоропадський прохав повернути до корпусу його „корінну” 56-ту дивізію¹⁷⁷. М. Духонін з цим погодився і 24 вересня зі Ставки до штабу фронту надійшло відповідне розпорядження¹⁷⁸. Однак звістка про українізацію викликала хвилювання серед офіцерів і вояків 56-ї дивізії. 2 жовтня об'єднані збори дивізійного й полкових комітетів ухвалили протест проти українізації дивізії з огляду на її неукраїнський склад і давні військові традиції¹⁷⁹. Протест підтримав заступник фронтового комісара Костицин. Зрештою, у середині жовтня в Ставці було прийнято рішення не українізувати 56-ту дивізію, а залишити 34-й корпус у складі наявних 104-ї і 153-ї дивізій¹⁸⁰. Деякий час розглядалася навіть можливість включити до його складу 1-й український ім. Б. Хмельницького полк, сформований у Києві з дозволу Тимчасового уряду¹⁸¹.

Наприкінці вересня голова УГВК С. Петлюра клопотався перед Ставкою про скасування рішення щодо припинення українізації 6-го армійського корпусу. У телеграмі до штабу Південно-Західного фронту він наполягав „на неодмінному виконанні всіх зобов’язань щодо українізації 6-го корпусу, порушених контрреволюційними виступами генерала Денікіна”¹⁸². На цей час корпус у складі 11-ї армії займав позиції на фронті. Чутки про його поновну українізацію зродили численні протести з боку неукраїнської частини 4-ї і 16-ї дивізій (155-ту дивізію тоді вже розформували)¹⁸³. Генерал П. Маркодеєв, що змінив В. Нотбека на посаді командира корпусу, також не симпатизував українізації. Проте більшість вояків, а надто в 16-й дивізії, рішуче підтримала вимогу українізувати корпус¹⁸⁴. Національні організації вимагали перейменувати 6-й корпус за аналогією з 1-м Українським на 2-й Запорізький Січовий. 14 жовтня голова корпусної української ради П. Трохименко звернувся до військового міністра з попередженням, що зволікання з офіційним наказом про українізацію корпусу лише сприятиме поширенню анархії і деморалізації в його лавах¹⁸⁵.

Російське командування намагалося з’ясувати, чи існували реальні підстави для розгортання на фронті українізації. 28 вересня начальник оперативного відділу Ставки полковник П. Кусонський за дорученням свого керівництва обговорив цю справу з начальником штабу Південно-Західного фронту генералом М. Стоговим¹⁸⁶. 29 вересня черговий генерал штабу Верховного головнокомандувача Г. Кортацці прохав М. Стогова переслати до Ставки список дивізій, що погоджувалися на українізацію в повному обсязі, як того вимагав УГВК¹⁸⁷. Оскільки штаб Південно-Західного фронту впродовж кількох тижнів не поспішав з відповіддю, Ставці довелося чотири рази (!) нагадувати М. Володченкові й М. Стогову про цю справу. Лише після того, як генерал М. Духонін особисто вказав командуванню фронту на неприпустимість таких зволікань, 13 жовтня йому надіслали перелік дивізій, що підлягали українізації, – це були ті самі 100-та, 104-та, 108-ма, 113-та й 153-тя дивізії¹⁸⁸. Відповідно коли 16 жовтня О. Керенський як Верховний головнокомандувач підписав наказ про українізацію 15 дивізій російської армії, серед них були й 5 вищезазначених дивізій Південно-Західного фронту¹⁸⁹. Комплектуватися вони мали через поступову заміну українцями тих офіцерів і вояків-неукраїнців, що з різних причин вибували з їхнього складу. Запасні полки також підлягали українізації. Переведення до українізованих дивізій вояків з частин дієвої армії суворо заборонялося¹⁹⁰.

Наказ про українізацію вийшов тоді, коли остаточний розклад російської армії став лише питанням часу. Восени 1917 р. дезертирство й занепад військової дисципліни досягли критичної межі. Упродовж другої половини вересня – жовтня лише з армій Південно-Західного фронту дезертували 470000 вояків¹⁹¹. Частини мітингували, розкладались і втрачали останні ознаки боєздатності. Грабунки, погроми, цькування офіцерів і знущання з мирного насе-

лення стали звичайним явищем. Прагнучи будь-що запобігти катастрофі, російське керівництво гарячково шукало засобів уберегти армію від розпаду. Наказ О. Керенського про українізацію став черговою спробою використати національне відродження задля збереження боєздатності війська.

Однак і цього разу непослідовність командування, яке, з одного боку, давало дозвіл на українізацію, а з другого – чинило їй усілякі перешкоди, перекреслила можливість планомірно вкомплектувати частини українцями. Більшість дивізій, що мали бути українізовані, і далі діставали неукраїнські поповнення. У 108-й дивізії українці становили 16% офіцерського й 42% вояцького складу (при некомплекті 6500 осіб), але її українізація порушувалась надходженням російських поповнень з розформованої 19-ї Сибірської дивізії. Протягом двох тижнів до дивізії прибули лише 4 українські маршові роти (1050 осіб)¹⁹². У 113-й дивізії половина вояків була українцями, але українізації перешкоджала віддаленість 156-го запасного полку, що перебував в Астрахані¹⁹³. Лише в 100-й дивізії українці, становлячи більшість (75% офіцерського й 82% вояцького складу), здійснили українізацію явочним порядком, виділивши всіх росіян в окремі підрозділи¹⁹⁴. Проте командний склад дивізії за відсутності старших офіцерів-українців залишався російським.

Українізація 34-го корпусу також звично затягувалася внаслідок нестачі офіцерських кадрів. Згідно з розпорядженням зі штабу фронту, корпус мав до середини листопада завершити своє формування. Неукраїнці поступово покидали його лави: на 27 жовтня кількість їх у дивізіях становила тільки 37 офіцерів і 903 вояки (при цьому до повного вкомплектування частин бракувало 86 офіцерів і 4719 вояків)¹⁹⁵. Замінити старших офіцерів, яких переводили до російських частин, не було ким – особливо на рівні батальйонних і ротних командирів¹⁹⁶. „Наслідок постійних відмов переводити старших офіцерів той, що досі корпус не може ще стати цілком боєздатним, а брак офіцерів призводить до дезорганізації і розгромів”, – доповідав П. Скоропадський командуванню¹⁹⁷. Справді, у деяких частинах корпусу восени 1917 р. стало помітним зниження дисципліни. Зокрема у вересні 414-й Торопецький і 609-й Красноуфимський полки брали участь у розгромах поміщицьких маєтків на Поділлі¹⁹⁸. У жовтні бешкетами й грабунками відзначився 14-й запасний полк, у лавах якого діяла навіть більшовицька організація¹⁹⁹. На початку листопада свавільні дії деяких підрозділів 153-ї дивізії змусили голову УГВК С. Петлюру звернутися до командира корпусу з проханням призначити слідство й покарати винних²⁰⁰. Головнокомандувач Південно-Західного фронту М. Володченко також звертав увагу П. Скоропадського на окремі факти грабунків у місці постою 34-го корпусу. Та порівняно з остаточно здемонованими російськими частинами корпус П. Скоропадського в цілому залишався досить дисциплінованим військовим з'єднанням.

Жодну з дивізій 6-го корпусу в наказі О. Керенського не було включено до переліку частин, що підлягали українізації. Серед вояків-українців 4-ї та 16-ї дивізій це викликало чергову хвилю протестів. Як доповідав 18 жовтня до штабу фронту комісар 11-ї армії Чекотило, у дивізіях „день у день загострюються національні незгоди, загрожуючи вилитись... в ексцеси, які можуть мати тяжкі наслідки для боєздатності корпусу”²⁰¹. Проте боєздатність корпусу й без того не була високою. Зокрема в полках 4-ї дивізії траплялися грабунки, прояви непокори офіцерам, „братання” з супротивником²⁰². Збільшовичені й розпропаговані поповнення, що надійшли до корпусу наприкінці жовтня, загострили настрої в 16-ї дивізії, але найбільший авторитет серед її вояків і далі зберігали українські національні ради²⁰³.

Загострення міжнаціональної ворожнечі й зниження боєздатності 6-го корпусу стурбували командування, змусивши його піти на задоволення вимог українців. 28 жовтня О. Керенський наказав вивести 6-й корпус у резерв для реорганізації. На його базі мали бути створені два корпуси – власне 6-й російський, у дивізіях якого лишалися б попередня нумерація і назви полків, та 51-й Український²⁰⁴. Українці й росіяни діставали відповідно можливість перейти до лав того чи іншого з’єднання. Командир 6-го корпусу генерал П. Маркодеєв (який намагався протестувати проти такого поділу) і його штаб мали очолити майбутній російський корпус. Передбачалося, що командування 51-м Українським корпусом обійме командир 16-ї дивізії генерал Г. Мандрика, кандидатуру якого одностайно підтримали полкові й дивізійні ради, а також УГВК²⁰⁵. Реорганізація й поділ 6-го корпусу повинні були відбутися одразу, як його на позиціях замінить 34-й корпус.

Поступки Ставки на користь українського військового руху викликали в керівництва Південно-Західного фронту двозначну реакцію. Комісар 7-ї армії Д. Сургучов надіслав О. Керенському доповідь, стверджуючи, що „подальше формування національних частин шкідливе й не може дати позитивних результатів для оздоровлення, лише поглиблює ворожнечу в армії, яка переживає хвилини своєї найвищої напруги... Формування національних частин і націоналізація частин, що нині існують, шкідливі для піднесення боєздатності армії, а значить – для справи революції і свободи”²⁰⁶. Проте згорнути українізацію вже було неможливо. На початку листопада за погодженням зі Ставкою в українізованих дивізіях з’явилися призначені УГВК комісари, що мали стежити за тим, як здійснюватиметься українізація, й підтримувати контакт з Центральною Радою²⁰⁷.

7 листопада 1917 р. стався черговий крутозлам російської революції – більшовики повалили Тимчасовий уряд. Прем’єр-міністр О. Керенський спробував був за допомогою козачих військ повернути контроль над столицею, але, зазнавши невдачі, мусив рятуватися втечею. Влада опинилася в руках лівоара-

дикальних революціонерів, що проголосили себе захисниками інтересів „трудящих мас”. За умов, коли країна втратила законний уряд, а О. Керенський зник, начальник штабу Ставки генерал М. Духонін був змушений перейняти на себе обов’язки Верховного головнокомандувача²⁰⁸.

Падіння Тимчасового уряду посилило анархію в лавах армії. Розагітована вояцька маса дедалі більше симпатизувала більшовицьким гаслам і ладна була підтримати їх силою зброї. В Україні сталися організовані місцевими більшовиками заворушення, що подекуди переросли у збройні сутички. Так, у Вінниці розгорілися вуличні бої між збільшовиченими вояками 15-го запасного полку і відданими командуванню військовими підрозділами²⁰⁹. На вулицях Києва вже 11 листопада почалося збройне протистояння між більшовицькими загонами і юнкерами київських училищ. Генерал М. Володченко, який не визнав більшовицького перевороту, вирушив до Києва, на допомогу штабові Київського військового округу, 1-шу чехо-словацьку дивізію²¹⁰. Однак переможницею у боротьбі за владу вийшла Центральна Рада, військовим відділам якої впродовж короткого часу вдалося опанувати Київ.

Українські військові організації розцінили відправлення чехо-словаків до Києва як намір командування розігнати Центральну Раду. Такі побоювання були небезпідставні – головнокомандувач М. Володченко й комісар фронту М. Іорданський справді розглядали в ті дні можливість збройного приборкання „українських сепаратистів”²¹¹. Зважаючи на це, об’єднане засідання українських рад 34-го корпусу ухвалило не виконувати отриманий корпусом 14 листопада наказ вирушити на фронт, а натомість підлягати лише наказам Центральної Ради²¹². Учасники засідання зажадали від командування Південно-Західного фронту повернути назад вислані до Києва частини, погрожуючи в іншому разі вивести корпус на захист Центральної Ради²¹³. Дехто з представників командного складу корпусу, як командир 153-ї дивізії генерал В. Клименко, командир бригади полковник В. Крамаренко, також вважали за доцільне залишити корпус у запллі, щоб боронити Україну від внутрішніх ворогів. Командування, аби уникнути заворушень, мусило відкласти відправлення 34-го корпусу на фронт²¹⁴. На це одразу запротестували українські організації 6-го армійського корпусу, що прагнули якомога швидше вивести свій корпус у заплля для його українізації.

У той час на фронті йшло стихійне, неорганізоване виокремлення вояків-українців у національні підрозділи. Остаточо дезорієнтоване політичними подіями й дезорганізоване військове керівництво було не в змозі перешкодити цій „явочній українізації”. Українські батальйони й полки виникли в 10-й, 56-й, 75-й, 102-й, 122-й та інших дивізіях Південно-Західного фронту²¹⁵. У багатьох частинах створювалися українські військові ради, що висловлювали підтримку Центральній Раді й заявляли про готовність виконувати її накази. На теренах України єдиною владою була

Центральна Рада – тож командуванню Південно-Західного фронту не лишалося нічого іншого, як спробувати з нею порозумітися. Тільки співпраця з українською владою могла зберегти цілісність фронту й забезпечити надходження до військ продовольства. Уже в середині листопада головнокомандувач М. Володченко й комісар фронту М. Йорданський виявляли готовість визнати Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат вищими органами влади в Україні²¹⁶. Для переговорів з Центральною Радою до Києва було відряджено помічника начальника постачання Південно-Західного фронту генерала В. Бреслера.

Зі свого боку, Центральна Рада мала намір об'єднати Південно-Західний і Румунський фронти в єдиний Український фронт, на якому планувалося зосередити всі українізовані частини. Російські війська передбачалося перемістити на інші фронти. Цей план стривожив штаб Південно-Західного фронту. „Маю відомості, що Рада прагне вивести з фронту 34-й корпус та інші українізовані частини, сформувати армію і зайняти залогами різні пункти. З огляду на це потрібні негайне з'ясування Ставкою політичної сторони питання і точні вказівки щодо цього, бо інакше можна сподіватися значних ускладнень, протидіяти яким буде досить важко”, – повідомляв М. Володченко до Ставки 16 листопада²¹⁷. Проте в умовах стрімкого поширення на фронті анархії командування не мало іншого виходу, крім досягти порозуміння з Центральною Радою.

18 листопада в Бердичеві представники командування Південно-Західного фронту й Генерального Секретаріату уклали угоду, якою між ними встановлювалися „ділові відносини”. За українською владою визнавалося право здійснювати цивільне управління в прифронтовій смузі, натомість оперативне керівництво військами мало залишитись за командуванням фронту. З російського боку підписали угоду головнокомандувач генерал М. Володченко, комісар фронту М. Йорданський та голова фронтового виконавчого комітету Дашевський, з українського – представник Генерального Секретаріату Б. Мартос, голова української фронтової ради П. Певний, товариш голови Нечаєвський та представник УГВК при штабі фронту капітан М. Удовиченко²¹⁸.

Майже одночасно, 19 листопада, делегація Центральної Ради підписала угоду про співпрацю зі Ставкою Верховного головнокомандувача²¹⁹. Відповідно до цього документа, М. Духонін дозволив поступово перевести всі українізовані частини на Південно-Західний і Румунський фронти. Надалі вільно було виділяти вояків-українців в окремі роти або ж батальйони з наступним прилученням їх до українізованих частин. Українська влада дістала також право в порозумінні зі Ставкою призначати вищий командний склад українізованих з'єднань²²⁰.

Отже, російське командування визнало Центральну Раду крайовим органом влади на українських землях. Розташовані на теренах Правобережної

України російські війська Південно-Західного фронту опинилися у становищі гостей на чужій землі. 20 листопада Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку і вся повнота влади в українських губерніях остаточно перейшла до Генерального Секретаріату. Того ж дня відбулася нарада головнокомандувача Південно-Західного фронту М. Володченка з генеральним секретарем військових справ УНР С. Петлюрою, на якій обговорювались заходи зі збереження в Україні ладу й спокою. Передчуваючи неминучий конфлікт з більшовицьким урядом, С. Петлюра запропонував М. Володченкові зосередити в найближчому запіллі кілька військових з'єднань, спроможних у разі потреби захистити край від збільшовичених військ. Особливу надію С. Петлюра покладав на 34-й корпус. Саме тому було вирішено однією дивізією 34-го корпусу змінити на позиціях 6-й корпус, а іншу виділити в розпорядження Центральної Ради. У підпорядкування урядові УНР було також передано 1-шу Кубанську дивізію й бригаду 3-ї гвардійської кінної дивізії²²¹. Щоб обговорити питання, пов'язані з охороною залізничних комунікацій, командування фронту 22 листопада відрядило до Києва помічника начальника постачання генерала В. Бреслера й генерал-квартирмейстера полковника М. Раттеля²²². Російське командування сподівалося, що співпраця з українським урядом допоможе вберегти край від поширення більшовизму.

Після підписання угоди з Центральною Радою фронтове керівництво більше не намагалося перешкоджати розгортанню у військах українізації. Утім за обставин, коли на Південно-Західному фронті навалюючи поширювалися хаос і анархія, виділення українців в окремі військові частини відбувалося вже здебільшого явочним порядком, стихійно й неорганізовано. Утворені таким чином українізовані відділи не відзначалися особливою дисциплінованістю чи надійністю. Порівняно більшу боєздатність зберігали дивізії, українізацію яких було розпочато ще до листопадових подій (16-та, 104-та, 153-тя дивізії). Саме цим з'єднанням невдовзі й довелося стати головною збройною силою Центральної Ради у боротьбі з більшовицькою загрозою на Правобережній Україні. Насувалася нова війна – із супротивником, що прагнув знищити „український націоналізм” в ім'я ідеалів соціальної революції...

Отже, українізація військових частин російської армії після Лютневої революції стала провісником відродження українського війська новітньої доби. Поява на Південно-Західному фронті з'єднань, що мали комплектуватися виключно з українців, була істотною поступкою Тимчасового уряду українському рухові. Та українізовані корпуси й дивізії не можна вважати національними військовими формуваннями, бо організаційно вони залишалися невід'ємною частиною російської армії, з російськими командирами, офіцерським складом, командами й справочинством. Певним винятком був лише 34-й армійський корпус, українізований у повнішому обсязі. В усіх

інших випадках українізація обмежувалася тільки рядовим особовим складом; поглибленню її у військах перешкоджав майже цілковитий брак національно свідомих, кваліфікованих командних кадрів.

Унаслідок протидії російського командування й офіцерства жоден з проєктів українізації на Південно-Західному фронті так і не втілено в життя. Кількість дивізій, які на папері мали бути українізовані, ніколи не збігалася з кількістю реально українізованих з'єднань. До листопада 1917 р. на Південно-Західному фронті було фактично українізовано лише дивізії 34-го корпусу, в усіх інших з'єднаннях українізацію було згорнуто або здійснено лише частково. Тож хоча справа українізації й набула значного розголосу, практичні результати її влітку – восени 1917 р. були скромними. Незважаючи на значне національне піднесення серед мас українського вояцтва, на Південно-Західному фронті так і не постала повноцінна збройна сила, здатна в час революційних струсів оборонити молоду Українську державу від зовнішньої агресії.

ДОДАТОК

№ 1

**Надходження поповнень до українізованих корпусів
Південно-Західного фронту
на 20 серпня 1917 р.**

Назва з'єднання і частини	Кількість українських маршових рот	Українські поповнення, осіб	Неукраїнські поповнення, осіб
<i>41-й корпус</i> 74-та, 108-ма, 113-та дивізії (267-й, 23-й запасні полки) В українізації з 31.05.1917 р.	100	20 000	3 500
<i>6-й корпус</i> 4-та, 16-та, 155-та дивізії (10-й запасний полк) В українізації з 6.06.1917 р.	125	25 000	2 500
<i>17-й корпус</i> 3-тя, 35-та, 156-та дивізії (6-й запасний полк) В українізації з 9.06.1917 р.	110	22 000	1 500
<i>34-й корпус</i> 104-та, 153-тя, 56-та дивізії (14-й, 264-й запасні полки) В українізації з 24.07.1917 р.	100	20 000	500
Разом	435	87 000	8 000

Джерело: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 130, 332, 361; Спр. 449. – Арк. 112 зв.

№ 2

Кількість українців у дивізіях Південно-Західного фронту наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р.

Назва з'єднання і частини	Офіцери-українці	Вояки-українці
<i>6-й корпус (4.09.1917)</i>		
4-та дивізія	22 %	41 %
16-та дивізія	34 %	47 %
155-та дивізія	29 %	46 %
<i>17-й корпус (8.09.1917)</i>		
3-тя дивізія	21 %	49 %
35-та дивізія	30 %	45 %
156-та дивізія (дані на 3.09. 1917)	147	9350
<i>32-й корпус (3.09.1917)</i>		
100-та (Чорноморська) дивізія	25 %	53 %
<i>41-й корпус (30.08.1917)</i>		
113-та дивізія	7 %	
<i>7-й Сибірський корпус (30.08.1917)</i>		
108-ма дивізія	39 %	
<i>3-й Кавказький корпус (8.09.1917)</i>		
56-та дивізія	61	168
<i>34-й корпус (30.08.1917)</i>		
104-та дивізія	61 %	
153-тя дивізія		

Джерело: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 305, 310, 311, 315, 317; Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 74.

№ 3

Кількість українців у дивізіях Південно-Західного фронту на 21 вересня 1917 р.

Назва з'єднання	Офіцери-українці	Вояки-українці
100-та дивізія	25 %	53 %
156-та дивізія	147 (40 %) осіб	9350 (61 %)
56-та дивізія	14 %	34 %
108-ма дивізія	40 осіб	4245 осіб
113-та дивізія	105 осіб	7457 осіб
104-та дивізія	82 %	
153-тя дивізія	83 %	
4-та дивізія	22 %	41 %
16-та дивізія	34 %	47 %
155-та дивізія	29 %	46 %
3-тя дивізія	21 %	49 %
35-та дивізія	30 %	45 %

Джерело: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 285, 288, 332, 333.

№ 4
Бойовий склад 34-го армійського корпусу
на 22 вересня 1917 р.

Назва з'єднання і частини	Офіцери	Вагнети	Шаблі	Кулемети	Бомбомети	Міномети	У командах	Некомплект вагнетів	Некомплект рушниць
<i>104-та дивізія</i>									
413-й Порховський полк	83	2731		22	8	3			
414-й Горопецький полк	103	2740		27	6	3			
415-й Бахмутський полк	105	1928		18	1	3			
416-й Верхньодніпровський полк	125	2114		25	5	2			
Разом	418	9513		92	20	11	5867	471	13688
<i>153-тя дивізія</i>									
609-й Красноуфимський полк	71	2160		32	4	–			
610-й Мензелинський полк	72	2555		18	–	–			
611-й Кургунський полк	100	2018		31	–	–			
612-й Чердинський полк	93	2592		33	4	1			
Разом	336	9325		114	8	1	5648	659	13765
<i>При корпусі</i>									
Донський козацький конвой	1	–	59						
34-й радіотелеграфний відділ	2	–	–						
31-й інженерний полк	33	–	–						
10-й ординарський ескадрон	4	–	81						
11-й ординарський ескадрон	3	–	80						
110-та ополченська кінна сотня	3	–	159						
Разом у корпусі	800	18838	379	206	28	12	11525	1030	27453

Джерело: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Стр. 2986. – Арк. 28.

№ 5

Командний склад частин 104-ї (1-ї української) й 153-ї дивізії 34-го корпусу, на 27 жовтня 1917 р.

Назва частини	Командир
<i>104-та дивізія</i>	
413-й Порховський полк	Полковник Чепурківський (помічник – полковник Снігурівський)
414-й Торопецький полк	Полковник Гапонов
415-й Бахмутський полк	Полковник Никонів (помічник – полковник Шевченко)
416-й Верхньодніпровський полк	Підполковник Абриньба (помічник – підполковник Порхівський)
<i>153-тя дивізія</i>	
609-й Красноуфимський полк	Полковник Максимов
610-й Мензелинський полк	Підполковник Есик
611-й Кунгурський полк	Полковник Калишек (помічник – підполковник Дядик)
612-й Чердинський полк	Полковник Сулієв

Джерело: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 157.

ПРИМІТКИ

- 1 На нерозробленість у радянській історіографії теми українізації російської армії в 1917–1918 рр. неодноразово звертали увагу й самі радянські дослідники (див., напр.: Миллер В., Протасов Л. Революционное движение в армии // Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции. – Москва, 1981. – С. 166; Историография истории Украинской ССР / Под ред. И. Хмель, Н. Варварцева и др. – К., 1986. – С. 255).
- 2 Див., напр.: Стефанів З. Українські збройні сили 1917–21 рр. – Коломия, 1934. – Ч. I: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 118 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – 206 с.; Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність (1917–1920). – Мюнхен, 1958. – 317 с.
- 3 Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. // За Державність. – 1934. – Ч. 4. – С. 145–160; Кедровський В. Українізація в російській армії // Український історик. – 1967. – Ч. 3–4 (15–16). – С. 61–77.
- 4 Дещинський Л. Збройні сили УНР доби Центральної Ради. – Львів, 1991. – 172 с.; Солдатенко В. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5–8, 12; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення і боротьба за державу. – Львів, 1997. – 288 с.
- 5 Див., напр.: Зінкевич Р., Химиця Н. Формування українських національних збройних сил у 1917 р. // Вісник Державного університету „Львівська політехніка”. Сер. „Вісник українознавства”. – 1995. – № 296. – С. 17–23 тощо.
- * Тут і далі всі дати подано за новим стилем.
- 6 Гаврилов Л. Численность русской действующей армии в период Февральской

- революції//История СССР. – 1972. – № 3. – С. 200, 202.
- ** У квітні 1917 р. Харківську й Курську губернії передано в підпорядкування Московському військовому округові, але розміщені на їхніх теренах військові частини й далі зберігали щільний зв'язок з Київським військовим округом.
- 7 Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 280, 281.
 - 8 Марков О. Русская армия 1914–1917 гг. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 87.
 - 9 Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – Иерусалим, 1978. – С. 307.
 - 10 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 65.
 - 11 Там само. – Арк. 64, 65; Кедровський В. 1917 рік: Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – С. 280.
 - 12 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 76.
 - 13 Там само. – Арк. 84.
 - 14 Там само. – Арк. 88, 89.
 - 15 Там само. – Арк. 90.
 - 16 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1 – С. 87.
 - 17 Френкин М. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 г. – март 1918 г.: Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов. – Москва, 1965. – С. 99.
 - 18 Кедровський В. 1917 рік. – С. 213; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 90.
 - 19 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 90.
 - 20 Там само.
 - 21 Там само. – Арк. 94, 95; Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 5.
 - 22 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 94, 95.
 - 23 Там само. – Арк. 95.
 - 24 Там само. – Арк. 102.
 - 25 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 1, 64.
 - 26 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 5, 82.
 - 27 Там само. – Спр. 2989. – Арк. 5, 5 зв.
 - 28 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 590; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 21; Спр. 2988. – Арк. 3.
 - 29 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 20; Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 20–22; Спр. 446. – Арк. 126.
 - 30 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 7 зв.; Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 61; Спр. 446. – Арк. 130, 332, 361; Спр. 449. – Арк. 112 зв.; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 96.
 - 31 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 45.
 - 32 Там само. – Арк. 29, 32, 35, 36, 48, 49.
 - 33 Там само. – Арк. 40–42, 46, 47, 52, 78, 79, 95, 96, 99, 100, 103, 131.
 - 34 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 92–93 зв.
 - 35 ЦДАВО України. – Ф. 4592. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12, 37, 38, 40, 43, 74.
 - 36 Там само. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 53; Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15–21; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 716.
 - 37 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2987. – Арк. 16; Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 407; Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 9, 9 зв.
 - 38 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 447. – Арк. 2; Спр. 449. – Арк. 110.
 - 39 Сулківський Б. З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу на Південно-Західному фронті в році 1917: (Спомини)//Табор. – 1927. – Ч. 4. – С. 74.
 - 40 ДАРФ. – Ф. 1800. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 110, 110 зв.

- 41 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 69.
- 42 Там само. – Спр. 446. – Арк. 610; Спр. 445. – Арк. 109.
- 43 Там само. – Спр. 445. – Арк. 76, 77; Спр. 446. – Арк. 332; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6.
- 44 Там само. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 123.
- 45 Там само. – Арк. 211; Спр. 446. – Арк. 126 зв., 590 зв.; Спр. 449. – Арк. 112; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6.
- 46 Там само. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 219; Оп. 1. – Спр. 2988. – Арк. 19.
- 47 Там само. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 217 – 219.
- 48 Там само. – Арк. 222, 223.
- 49 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6; Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 225.
- 50 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 126 зв., 590 зв.
- 51 Там само. – Спр. 445. – Арк. 228; Спр. 446. – Арк. 126 зв., 590 зв.
- 52 Там само. – Спр. 445. – Арк. 229.
- 53 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6, 6 зв.
- 54 Там само. – Спр. 572. – Арк. 67.
- 55 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 126 зв., 127, 590 зв.
- 56 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 126, 127.
- 57 Див.: Керсновский А. История русской армии. – Москва, 1994. – Т. 4. – С. 284; Лазарович М. Легіон українських січових стрільців: Ідея, формування, боротьба. – Тернопіль, 2005. – С. 179, 180; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 509.
- 58 Керсновский А. История русской армии. – Т. 4. – С. 284; ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 7; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3804. – Арк. 330.
- 59 Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года: Сборник документов. – Москва, 1968. – С. 160, 173.
- 60 Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – С. 307.
- 61 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 128.
- 62 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 54.
- 63 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 10.
- 64 Український національно-визвольний рух. – С. 747.
- 65 Аккерман А. Украинизация 34-го армейского корпуса // Февральская революция: От новых источников к новому осмыслению. – Москва, 1997. – С. 342; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 220. – Арк. 6; Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 129.
- 66 РДВІА. – Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 4; Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 46.
- 67 Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 57, 58; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 131; Кедровський В. 1917 рік. – С. 282.
- 68 Марков О. Русская армия 1914–1917 гг. – С. 105, 106.
- 69 Скоропадський П. Спогади. – С. 60.
- 70 Там само. – С. 60; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 131; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 46.
- 71 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 132.
- 72 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 2, 46.
- 73 Скоропадський П. Спогади. – С. 62.
- 74 Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 163, 164.
- 75 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 127 зв.
- 76 Там само. – Арк. 127, 127 зв., 128, 590 зв.
- 77 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 124.
- 78 Кедровський В. 1917 рік. – С. 216.
- 79 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 8, 10, 456.
- 80 Там само. – Арк. 530, 531; Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 35; Спр. 2989. – Арк. 7 зв.

- 81 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 160, 324.
- 82 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2987. – Арк. 18, 18 зв.; Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 127, 410, 426, 428, 590 зв.
- 83 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 96.
- 84 Керсновский А. История русской армии. – Т. 4. – С. 290; Жилин А. Последнее наступление: (Июнь 1917 г.). – Москва, 1983. – С. 27.
- 85 Революция на фронте: (Документы)//Летопись революции. – 1925. – №1 (10). – С. 91; Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года. – С. 213; Керсновский А. История русской армии. – Т. 4. – С. 292.
- 86 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 163, 222.
- 87 Лукомский А. Из воспоминаний//Архив русской революции. – Москва, 1991. – Т. 2. – С. 50.
- 88 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 136.
- 89 Там само. – Арк. 137.
- 90 Скоропадський П. Спогади. – С. 70; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 383, 402; Спр. 2986. – Арк. 46. Пишучи спогади в 1919 р., коли внаслідок успіхів білогвардійських армій відродження імперської Росії виглядало перспективою найближчого часу, П. Скоропадський намагався зобразити покійного вже Л. Корнілова ледь не головним ініціатором українізації 34-го корпусу, а себе – лише слухняним виконавцем наказів. Проте документи й спогади сучасників спростовують таку версію подій і свідчать, що позиція П. Скоропадського в 1917 р. мала значно більш проукраїнський відтінок, аніж він описав це згодом у мемуарах.
- 91 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 310.
- 92 Там само. – Спр. 449. – Арк. 112 зв.; Спр. 446. – Арк. 332, 361; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6, 7 зв.
- 93 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 22; Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 196.
- 94 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 300; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 131; Из дневника ген. В.И. Селивачова//Красный архив. – 1925. – №3 (10). – С. 167.
- 95 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 332.
- 96 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 8.
- 97 Там само. – Спр. 3803. – Арк. 335; Скоропадський П. Спогади. – С. 70.
- 98 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 327, 376; Из дневника ген. В.И. Селивачова. – С. 157.
- 99 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 335; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 59; Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов: (Март 1917 года – февраль 1918 года). – К., 1958. – С. 160.
- 100 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 293, 324, 335, 376, 388.
- 101 Там само. – Арк. 336, 388.
- 102 Там само. – Арк. 335 зв.
- 103 Там само. – Спр. 2989. – Арк. 6 зв.
- 104 Там само. – Спр. 61. – Арк. 136.
- 105 Марков О. Русская армия 1914–1917 гг. – С. 113.
- 106 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 287.
- 107 Деникин А. Очерки русской смуты. – Москва, 2005. – Т. 1: Крушение власти и армии. – С. 457; РДВІА. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Спр. 693. – Арк. 80.
- 108 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 150.
- 109 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 271, 272.
- 110 Там само. – Арк. 271, 279.
- 111 Там само. – Спр. 2988. – Арк. 3; Спр. 3803. – Арк. 286.
- 112 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 352; Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 286, 405.
- 113 Там само. – Арк. 687; Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 384; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 745. – Арк. 26 зв.

- 114 РДВІА. – Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 95–97, 101, 105.
- 115 Греков А. На Украине в 1917 году // Вестник первоходника. – 1965. – № 44. – С. 21.
- 116 Кедровський В. 1917 рік. – С. 294, 295.
- 117 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 543; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 15.
- 118 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 16, 19; Спр. 3803. – Арк. 286; Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 65.
- 119 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 2; Спр. 3803. – Арк. 307; Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 68.
- 120 Греков А. На Украине в 1917 году. – С. 21.
- 121 Сулківський Б. З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу... – С. 75.
- 122 Греков А. На Украине в 1917 году. – С. 22.
- 123 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 343.
- 124 Там само. – Арк. 286; Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 354.
- 125 Там само. – Спр. 449. – Арк. 134.
- 126 Див.: ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 154; Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 1. – С. 459; Скоропадський П. Спогади. – С. 71.
- 127 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 60.
- 128 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 631–633.
- 129 Там само. – Спр. 447. – Арк. 22.
- 130 Там само. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 336 зв.
- 131 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 631–633; Порохівський Г. Спогади про 1-й Український корпус // Календар „Дніпро”. – Львів, 1934. – С. 31.
- 132 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 631–633.
- 133 Там само. – Арк. 637.
- 134 Порохівський Г. Спогади про 1-й Український корпус. – С. 30, 31.
- 135 Там само. – С. 31.
- 136 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 8 зв.; Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 110.
- 137 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 651. – Арк. 42; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 78; Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 635.
- 138 Кочубей В. Генерал Я.Г. Гандзюк // Военная быль. – 1966. – № 79. – С. 19; Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881–1969). – К., 2006. – С. 12.
- 139 Кедровський В. 1917 рік. – С. 286.
- 140 Порохівський Г. Спогади про 1-й Український корпус. – С. 40.
- 141 Там само.
- 142 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 22–24.
- 143 Революционное движение в русской армии. – С. 346; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 337; Скоропадський П. Спогади. – С. 71.
- 144 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 25.
- 145 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 337.
- 146 Кедровський В. 1917 рік. – С. 288.
- 147 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 634, 635.
- 148 Скоропадський П. Спогади. – С. 73.
- 149 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 634, 635.
- 150 Скоропадський П. Спогади. – С. 72.
- 151 Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 1. – С. 459.
- 152 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 548; Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 3; Спр. 2988. – Арк. 3; Спр. 3803. – Арк. 300.
- 153 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 270, 350, 356; Оп. 2. – Спр. 447. – Арк. 24.
- 154 Скоропадський П. Спогади. – С. 76.
- 155 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 157; Махров П. Развал русского фронта в 1917 г. и немецкая оккупация Украины в 1918 г. // Columbia University, New York. – Rare Book and Manuscript

- Library. – Archive of Russian and Eastern European History and Culture. – Bakhmeteff Archive. – Арк. 362–365; Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 1. – С. 554–559.
- 156 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 360; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 158.
- 157 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 165; Wildman К. The End of the Russian Imperial Army. – Princeton, 1987. – P. 64, 230.
- 158 Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – С. 529; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 172.
- 159 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 65.
- 160 Там само. – Арк. 66.
- 161 Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – С. 529; Савченко И. Окопные думы: Из воспоминаний // Columbia University, New York. – Rare Book and Manuscript Library. – Archive of Russian and Eastern European History and Culture. – Bakhmeteff Archive. – Арк. 43, 44.
- 162 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 379.
- 163 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 167.
- 164 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2987. – Арк. 9.
- 165 Там само. – Спр. 3811. – Арк. 217, 220.
- 166 Там само. – Арк. 464.
- 167 Там само. – Арк. 184; Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 10; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 43, 47, 53.
- 168 Скоропадський П. Спогади. – С. 79.
- 169 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2988. – Арк. Зв.; Спр. 3803. – Арк. 323.
- 170 Там само. – Спр. 2986. – Арк. 27, 28.
- 171 Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк. 29, 29 зв.
- 172 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 291. – Арк. 38.
- 173 Там само. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 411.
- 174 Там само. – Оп. 2. – Спр. 291. – Арк. 45; Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 411.
- 175 Там само. – Оп. 2. – Спр. 291. – Арк. 60–66, 197, 206; Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 157; Махров П. Развал русского фронта... – Арк. 373.
- 176 Скоропадський П. Спогади. – С. 85.
- 177 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2988. – Арк. 3; Спр. 3803. – Арк. 302.
- 178 Там само. – Спр. 2988. – Арк. 7, 30; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 316.
- 179 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2988. – Арк. 4, 4 зв.; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4.
- 180 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2988. – Арк. 10, 15, 20; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 19.
- 181 ЦДАВО України. – Ф. 4592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 32; Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 316.
- 182 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 19.
- 183 Там само. – Арк. 12, 29, 29 зв., 39; Спр. 3811. – Арк. 48.
- 184 Там само. – Спр. 2989. – Арк. 29 зв. – 31.
- 185 Там само. – Арк. 33, 34.
- 186 Там само. – Спр. 3803. – Арк. 416.
- 187 Там само. – Спр. 2988. – Арк. 1.
- 188 Там само. – Арк. 1, 11; Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 416.
- 189 Там само. – Спр. 3811. – Арк. 110, 364; Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 127.
- 190 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 364.
- 191 Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – С. 509.
- 192 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 335; Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 133, 137; Спр. 450. – Арк. 7.
- 193 Там само. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 143, 198.
- 194 Там само. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 5.
- 195 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 158.
- 196 Там само. – Арк. 158 зв.
- 197 Там само. – Оп. 2. – Спр. 291. – Арк. 165.

- 198 Ткачук А. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р. // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С. 80.
- 199 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 103; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 60; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 244, 256, 282, 290, 291, 294, 323; Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта... – С. 149, 160; Ткачук А. Крах спроб Центральної Ради... – С. 80.
- 200 ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 243, 297 зв., 298; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 237.
- 201 РДВІА. – Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.
- 202 ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 243; Революционное движение в русской армии. – С. 453, 454.
- 203 Там само. – С. 476, 477, 512.
- 204 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 1, 52.
- 205 Там само. – Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 6, 6 зв.; Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 291. – Арк. 342.
- 206 Там само. – Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 59–61.
- 207 Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 351.
- 208 Миллюков П. История второй русской революции. – Минск, 2002. – С. 723, 724.
- 209 Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1279. – Арк. 162–184; Шляпников А. Октябрьский переворот и ставка // Красный архив. – 1925. – Т. 1 (8). – С. 155; Т. 2 (9). – С. 166.
- 210 Za svobodu: Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920. – Praha, 1926. – Д. II. – С. 600–605.
- 211 Див.: Табуї Ж. Як я став комісаром Французької республіки в Україні // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 37.
- 212 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 122, 124; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 192, 192 зв.; Український національно-визвольний рух. – С. 906, 907.
- 213 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 128.
- 214 ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 197; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 91.
- 215 Середа М. Отаман Болбочан // Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч. 3. – С. 15; Науменко Ю. На переломі: (Причинки до історії українізації частин в б. російській армії) // За Державність. – 1935. – Ч. 5. – С. 190; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 26–28; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 205; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 3 зв.; Ф. 2254. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 44 зв.
- 216 Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 393.
- 217 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 242.
- 218 Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – I. 380. 8. 79. – S. 134; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 289, 289 зв. В історичній літературі цю подію часто помилково датують 19 листопада: (Див. напр.: Український національно-визвольний рух. – С. 923).
- 219 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 195; Лотоцький О. Листки з пам'яті: (На могилу Незабутнього) // Тризуб. – 1927. – Ч. 24 (82). – С. 16, 17.
- 220 Разложение армии в 1917 году. – Москва; Ленинград, 1925. – С. 83, 84; Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 393, 394. Головнокомандувач Південно-Західного фронту М. Володченко про цю угоду дізнався лише з часописів. Текст її було отримано у штабі фронту 27 листопада 1917 р. (Див.: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 329; Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 58).
- 221 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 94; ЦДАВО України. – Ф. 4195. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10; Похилевич Д. Армія на Україні від Лютого до Жовтня // Архів Радянської України. – 1933. – № 7/8. – С. 75, 76; Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 402.
- 222 ЦДАВО України. – Ф. 4195. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11.